

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**AYETLER BAĞLAMINDA
TEBLİĞDE EYLEMİN SINIRLARI**

AYŞE BETÜL ARGUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. M. SAİT ŞİMŞEK**

Konya-2010

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ayşe Betül ARGUN

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

TEZ KABUL FORMU

Ayşe Betül Argun tarafından hazırlanan **Ayetler Bağlamında Tebliğde Ey-
lem**in Sınırları başlıklı bu çalışma 09/07/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı
sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi ola-
rak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. SAİT ŞİMŞEK	Başkan
Prof. Dr. ABDULLAH ÖZBEK	Üye
Doç. Dr. FETHİ AHMET POLAT	Üye

ÖNSÖZ

Farklılıkların bir zenginlik olarak görüldüğü, bir arada yaşama konusunda teorilerin üretildiği, siyasal alanda açılım manevralarının hız kazandığı günler yaşıyoruz. Sistemler adına ortaya konan biricik doğru iddiaları, artık sorgulanabilir alanı oluşturuyor. Her bir inanç, temel metinlerine tekrar yönelme ihtiyacı duyuyor. Metinler, var olan sorunlara çözüm getirmek için yoğruluyor; yoruluyor. Bütün bu çabaların arka planında bu yeni sisteme nasıl adapte olunabilir, nasıl var olunabilir mücadelesi yatıyor. Aslında amaç, var olmanın ötesinde kabul edilme, beğeni toplama, özenilme ve nihayetinde o sistem içinde bulunma hissiyatının muhatapta oluşturulabilmesidir. Kuşkusuz, söz konusu çalışmaların en yoğun olduğu alan, din sahasıdır.

Din mensupları, inançlarını başkalarına ulaştırma yolunda azami gayret içinde bulunmaktadır. Siyasal, ekonomik desteklerle girişilen sosyal hizmet alanları vasıtasıyla dinsel öğretiler, insanlar arasında yayılmaya çalışılmaktadır. Maddî ve manevî her türlü imkan, dinin yayılması uğrunda harcanmaktadır.

Böyle bir ortamda, yani başka din mensuplarının bu kadar sistemli çalışmaları karşısında, Müslüman dünyasının İslam'ın tebliği konusunda farklı açılımlara ihtiyaç duyduğu açıktır. Özellikle insanlar arası ilişkilerde eylemlerin sınırlarının belirlendiği, özgürlük ve hürriyet konusunda tartışmaların var olduğu günümüzde, tebliğ konusunun yeniden değerlendirmeye alınmasının çok daha önemli olduğu kanaatindeyiz.

Tebliğ konusunda kaleme alınan pek çok eser olmasına rağmen böyle bir çalışma yapmaktaki amacımız, karşılaşılan problemlere çözüm yolu sunabilecek bir tebliğ metodunun ortaya konmasıydı. Aslında konuyla ilgili ayetlerin incelenmesi neticesinde, bahsettiğimiz tebliğ metodlarının Kuran'da öğütlendiği görülmektedir.

Dolayısıyla araştırmamızda ayetler ışığında dile getirilen bu tebliğ metotlarını sunmaya çalıştık. Söz konusu tebliğ metotları, özellikle tebliğcinin eylemleri, hareket tarzı bakımından birtakım sınırlandırmaları ifade etmekteydi. Bu bakımdan çalışmamızı ayetlerin tebliğde eylemi sınırlandırması konusu üzerinde yoğunlaştırdık.

Araştırmamızda Kuran'ın tebliğ adına ortaya koyduğu eylemin sınırlarının yine Kuran ayetleriyle nereye kadar uzandığını tespit etmeyi hedefledik. Bu açıdan ayetlerin bizi ulaştırdığı noktaya varmaya çalıştığımızı belirtmemiz gerekir. Elbette çalışma içerisinde konunun sosyolojik, psikolojik, tarihî ve felsefî arka planları da göz ardı edilmemiştir. Bu bakımdan ilgili sahalardaki araştırmalar da tez içerisinde yerini almıştır.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırma konusunun seçimi, konunun amacı ve önemi ile kullanılan yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde tebliğciye yönelik tepkiler ile Müslümanların sahip oldukları imkanın etkili olduğu bir tebliğ metodu üzerinde durulmuştur. Tebliğe yönelik emirlerin bağlamında zikredilen, tepkilere karşı affetme, sabretme, onlara aldırış etmeme öğütlerinin yer aldığı ayetler de bu bölümde ele alınmıştır. İkinci bölümde ise tebliğ konusuyla ilgili sıklıkla gündeme gelen cihat meselesi üzerinde durulmuş; konunun tebliğle ilgisi, cihadın sebepleri hakkındaki tartışmalara yer verilmiştir.

Araştırmayla ilgili çözümediğim problemleri büyük bir vukufiyetle anlamamı ve yazabilmemi sağlayan, bu zorlu süreçte her zaman için benden ilmî ve manevî desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. M. Sait şimşek'e en kalbi şükranlarımı arz ederim. Konuyu bana tanıtan ve tezin temel dinamiklerini koymama yardımcı olan, ufuk açan görüşleriyle büyük desteğini gördüğüm Doç. Dr. Fethi Ahmet Polat'a minnettarım. Çalışmam esnasında değerli görüşlerini ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Yusuf Işıcık ve Prof. Dr. Abdullah Özbek'e gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe Betül ARGUN

Konya-2010

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşe Betül ARGUN	Numarası 074244011001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir	
	Danışmanı	Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK	
Tezin Adı		AYETLER BAĞLAMINDA TEBLİĞDE EYLEMİN SINIRLARI	

ÖZET

Bu çalışma, İslam'ın tebliği konusunda farklı metotları gündeme getirmektedir. Tebliğle ilgili ayetlerin bağlamları ve nüzul sebepleri dikkate alınmak suretiyle yapılan araştırmalar, Kuran'da tebliğciye yönelik tepkilerin ve Müslümanların sahip olduğu imkânların dikkate alındığını ortaya koymaktadır. Bu araştırma, dile getirilen değişkenlere bağlı olarak Kuran'ın beyan ettiği tebliğ metotlarını sunmaktadır.

Tebliğciye yönelik sözel ve fiilî saldırıların söz konusu olduğu Mekke döneminde müslümanların tepkilere karşı sabretmeleri, affetmeleri, saldırganlara aldırış etmemeleri emredilmektedir. Çalışma içerisinde bu dönem “olumlu muhalefet” olarak adlandırılmıştır. Medine döneminde ise Mekke’de takip edilen bu stratejiye ek olarak Müslüman idareye bağlı farklı inanç mensuplarının inanç hürriyetini sağlama yollu tedbirler alınmıştır. Bu dönem ise “muhalefete olumlu yaklaşım” olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu dönemde fiilî saldırılara karşı müslümanların cevap vermeleri ve kendilerini korumaları izinin de verildiği görülmektedir. Çalışmada söz konusu bu tepkiler ve onlara karşı geliştirilen davranış modelleri, tebliğle ilişkili olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tebliğ, cihat, din hürriyeti, islam dini, muhalefet.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşe Betül ARGUN	Numarası 074244011001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir	
	Danışmanı	Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK	
Tezin İngilizce Adı		THE LIMITS OF ACTION IN TEBLIGH IN THE CONTEXT OF VERSES	

SUMMARY

This study brings into question the different methods about the tebligh of Islam. The studies carried out by regarding the contexts of verses and their cause of revelatory occasions that the reaction towards to the announcer (the person making tebligh) and the possibilities the Muslims have were considered in Quran. This study introduces the tebligh methods declared by Quran, depending on the variables mentioned.

In the Period of Mecca, when there were some verbal and physical aggressions towards to the announcer, Muslims were commanded to be patient against the reactions, to remit, and not to be care of aggressors. In the study, this period is called as “positive opposition”. In the period of Medina, in addition to this strategy traced in Mecca, some precautions were taken in the way of providing freedom of belief of the members of different belief subjecting to Muslim Administration. This period is called as “positive approach to opposition”. In the period under consideration, it is seen that Muslims were permitted to respond and protect themselves against the physical aggressions. In the study, these reactions of interests and the behavioral models developed against them are considered related to the tebligh.

Keywords: Tebligh, Jihad, Religious freedom, Islam religion, Opposition.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	II
TEZ KABUL FORMU	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

A. KONUNUN SEÇİMİ.....	1
B. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
C. TAKİP EDİLEN YÖNTEM.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞDE SINIRLI EYLEM METODU

A. TEBLİĞ ÖZELİNDE OLUMLU MUHALEFET DÖNEMİ.....	10
1. Sözel Tepkilere Karşı Sınırlı Eylem	13
a. Hakikati Ortaya Koymak	13
b. Sabretmek	15
c. Affetmek.....	18
d. Aldırış Etmemek	20

2. Fiilî Saldırlara Karşı Sınırlı Eylem	23
a. İşkencelere Sabretmek	23
b. Boykota Sabretmek	31
3. Hicret	33
B. TEBLİĞ ÖZELİNDE MUHALEFETE OLUMLU YAKLAŞIM DÖNEMİ	39
1. İnanç Hürriyetini Sağlamak	41
2. Tepkilere Karşı Sabretmek	47

İKİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞ VE EYLEMDE SINIRLARIN ZORLANMASI

A. CİHAT	55
1. Cihadın Anlamı ve Kapsamı	55
2. Cihat İzninin Verilmesi	57
3. Cihadın Sebepleriyle İlgili İddialar	60
a. Cihadın Sebebini Küfür Olarak Görenler	60
b. Cihadın Sebebini Saldırı ve Zulüm Olarak Görenler	63
4. Cihadın Sebepleri	65
a. Saldırı	65
b. Anlaşmaların İhlali	69
c. Fitne	70
B. İLİŞKİLERDE SINIRLARIN KORUNMASI	75
1. İlişkilerde Barışın Esas Alınması.....	75
2. İnsani İlkelerin Gözetilmesi	77
SONUÇ	83
BİBLİYOGRAFYA	85
ÖZGEÇMİŞ	95

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: Milâdî
md.	: Madde
nşr.	: Neşreden (Tahkik eden)
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme, tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
UÜİF	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

A. KONUNUN SEÇİMİ

Tez konusunu tespit etmek üzere Kuran merkezli okumalar ve yaptığımız istişareler sonucu, konulu bir tefsir çalışmasının yapılabileceği kanaatine ulaştık. Gerçek tefsir sahasında farklı bir çalışma olması gerekse toplumsal anlamda işlevsel bir konu olması bakımından İslam'ın tebliği meselesi üzerinde bir araştırma yapmaya karar verdik. Bu kararımızda etkili olan önemli bir husus, Hz. Peygamber'e yönelik tebliğ emirlerinin bulunduğu bağlamlarda yer alan, muhatapların tepkilerine karşı sabretme, affetme, onlara aldırış etmeme ve hatta onlardan yüz çevirme öğütlerinin yer almasıydı. Söz konusu ayetlerin tebliğ konusu bağlamında ele alındığı özgün bir çalışmaya rastlamamış olmamız, bu konunun araştırılması konusunda bizi heyecanlandırmıştır. Ayrıca son zamanlarda risalet sürecinin belli bir dönemini ifade etmek üzere gündeme getirilen sivil itaatsizlik, pasif direniş meselesinin bu konu çerçevesinde ele alınmasının gerekliliği de konunun işlevsel olduğu kanaatine bizi sevk etmiştir. Diğer taraftan konuyla ilgili zihnimizde beliren kimi sorulara cevap bulma iştiağının da konunun tespitinde etkili olduğunu söylemek gerekir.

Ana hatları ile ele alınacak ayetleri belirlememizin ardından konunun başlıklandırılmasında zorlandığımızı belirtmek istiyoruz. Çalışmanın merkezine yerleştirdiğimiz ayetlerin tebliğ konusunda tebliğciye yönelik belli sınırları ifade ettiğini tespit ettik. Bu bakımdan konuyu Kuran'ın tebliğ konusunda ortaya koyduğu sınırları ifade edecek bir başlıkla ele almayı tasarladık. Ancak bu alanda yaptığımız ön çalışma neticesinde, bu başlıktaki bir araştırmanın oldukça derin ve kapsamlı bir çalışmayı ve çok boyutlu okumayı gerektireceği kanaatine vardık. Bu durum, yük-

sek lisans tezi olarak böyle bir çalışmanın hakkıyla yapılamayacağı sonucuna bizi sevk etti. Bunun üzerine tezin nihâî şeklini eylem merkezli bir tasnifle ele almanın daha sağlıklı olacağını düşündük.

Çalışma esnasında karşılaştığımız en önemli sıkıntı, İslam'ın tebliği konusunu eylem boyutunda ele alan öncelikli eserlerin olmaması sebebiyle, konunun sınırlandırılmasının oldukça zor oluşuydu. Problemlerin ortaya konulabilmesi, tartışmaların yapılabilmesi için öncelikle kavramların, konuların anlatımı gerekmekteydi; oysaki böyle bir durumda, bir yüksek lisans tezinin hacmini aşan bir çalışma ortaya çıkacaktı. Ayrıca vardığımız noktayı okuyucuya aktarmak için belirlediğimiz basamaklar, bazen arzu etmediğimiz şekilde konunun farklı mecralara kaymasına sebep olmaktaydı. Diğer taraftan sorulara cevap bulmak için çizdiğimiz yol haritası, belki neticeye bizi ulaştırıyor; fakat birçok tartışma çözümsüz kalıyordu.

Karşılaştığımız sıkıntıları aşmak üzere, konulu bir tefsir çalışması yaptığımız gerçeğinden hareketle ayetlerde ortaya konan baskın unsurlar üzerinde yoğunlaşmaya çalıştık. Belirlediğimiz merkez çerçevesinde benzer ayetlerden ön plana çıkanlara temas etmek suretiyle bunların tefsir geleneğindeki yansımalarına yer verdik. Bunun dışında kalan ve önemli mesajları ihtiva eden ayetlere dipnotlarda işaret etmek yahut dile getirilen problemlere temas etmekle yetindik. Bu bakımdan konunun merkezine sadık kalma konusunda azami gayret gösterdiğimizi belirtmek istiyoruz.

B. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Yüce Allah'ın her millete bir peygamber gönderdiği Kuran'da haber verilmektedir. Bu peygamberlerin insanlara aktardığı ilahi hakikatlerin kendilerinden sonraki takipçileri tarafından topluma aktarılmasının gerekli olduğu açıktır. Bu bakımdan tebliğin toplum içinde yerine getirilmesi gerekli bir vazife olduğu genel kabul görmüş bir husustur. Fakat bu vazifenin nasıl gerçekleştirileceği, eylem safhasında bir tebliğcinin tebliği nasıl sürdüreceği konusunda tartışmaların var olduğu da bir gerçektir.

İslam'ın tebliği deyince ilk akla gelen, tebliğcinin hakikatleri ortaya koymasındır; oysaki Kuran'ın dile getirdiği tebliğci modelleri yahut tebliğ bağlamında be-

yan edilen hususlar, bunun hiç de böyle olmadığı kanaatine bizi sevk etmiştir. Ayetlerde peygamberlerin tebliği karşısında inkarcıların tepkilerine yer verilmekte; onların tepkilerine göre farklı tarz hareket metotları öğütlenmektedir. Kuşkusuz, bu durum tebliğde, sadece hakikatlerin ortaya konmasının ötesinde muhatap tepkilerinin de önemli olduğu sonucuna bizi ulaştırmaktadır. Aslında bu tepkiler, bundan sonra tebliğin nasıl sürdüreceğini belirleyici bir işleve sahiptir. Elbette bu belirleyicilik İslam'ın temel değerleriyle uzlaşmaz bir politikanın belirleneceği anlamına gelmemektedir; ancak etkili unsurların da gözden kaçırılmaması şarttır. Dolayısıyla bu durum, İslam'ın tebliği ile ilgili çalışmalarda bazı belirleyiciler ve bu açıdan bazı sınırların olabileceği konusunu gündeme getirmektedir. Söz konusu çalışmaları, eylem safhasındaki insan faaliyetleri olarak düşünürsek konunun tebliğde eylemin sınırları olarak ele alınabileceği söylenebilir.

Bahsettiğimiz meseleler bağlamında dikkatimizi çeken bir diğer husus, tebliğ çalışmalarındaki bu sınırlı eylemin nereye kadar sürdürüleceği problemiydi. Bilindiği üzere Kuran'da Müslümanların savaşmalarına yönelik emirler de yer almaktadır. Bu açıdan İslam'daki cihadın dile getirdiğimiz sınırlılık içerisinde nasıl ele alınacağı da konumuz dâhilinde önemli bir meseleyi oluşturmaktadır.

İnsanlar arası ilişkilerde eylemlerin sorgulandığı, en az hareketle en fazla verimin amaçlandığı günümüzde, tebliğ konusunda Kuran'ın ortaya koyduğu bu hareket metodunun işlevsel kılınmasının gerekli olduğu kanaatindeyiz. Bu bakımından çalışmamızın önemli olduğunu söylemek mümkündür. Amacımız, ayetler bağlamında ve risalet sürecindeki örnekler ışığında tebliğcinin tebliğ çalışmaları esnasındaki eylemlerinin sınırlarını ortaya koyabilmektir.

C. TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Araştırma esnasında sosyal bilimlerde kullanılan genel metotlar arasında sayılan dedüksiyon, endüksiyon ve analogiyi¹ kullandık. Tümel ve genel bir önermeden tikel bir önermeye geçişi ifade eden dedüksiyon metoduna uygun olarak konuyla ilgili ayetlerin ortaya koyduğu hakikatlerden yola çıkarak evrensel mesajlara dik-

¹ Arslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, s. 71.

kat çekilmiştir. Tikelden tümele, olaylardan kanunlara, sonuçlardan sebeplere geçişi ifade eden endüksiyon metoduyla ayetlerin ortaya koyduğu bu mesajın arka planı ele alınmıştır. Görülen, bilinen benzerliklerden görünmeyen, bilinmeyen benzerliklere geçişi ifade eden analogi metoduyla Kuran'ın ortaya koyduğu ilkelerin günümüzdeki uygulamalarına, yansımalarına yer verilmiştir.

Araştırmamızda sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda takip edilen özel metotlardan dökümantasyon metodunu kullandık. Dökümantasyon, araştırma konusuyla ilgili mevcut bilgilerin toplanması değerlendirilmesi ve henüz araştırma yapılmamış, aydınlığa kavuşturulmamış problemlerin çözüme kavuşturulması amacıyla takip edilen metottur.²

Dökümantasyon metodu ile yapılan araştırmalarda öncelikli mesele, konuyla ilgili dökümanların nereden ve nasıl elde edileceği konusudur. Bunun için bir liste oluşturulması elzemdir. Konumuz itibariyle ilgili kaynak taramasından önce Kuran'ı defalarca okumak suretiyle bir ayet listesi oluşturduğumuzu belirtmek isteriz. Ayrıca tebliğ konusunda yazılmış kitapları temin ederek tekrara düşmeme gayretiyle bu eserleri özenle incelediğimizi söyleyebiliriz. Bu şekilde konuyla ilgili kapsamlı bir ön bilgiye ulaştık. Araştırmamızın bibliyografya çalışmasını da bu aşamada oluşturmaya başladık.

Araştırmanın ilk merhalesinde ön hazırlıkları tamamladıktan sonra bizi hedefe ulaştırıcı eserlere yöneldik. Öncelikle araştırmanın ilk aşamasında tespit ettiğimiz ayetlerin tefsir literatüründeki geniş taramasını bu aşamada gerçekleştirmeye çalıştık. Ayetlerle ilgili notlarımızı fişleme tekniğiyle kaydettik. Ayrıca konumuzla ilgili sosyal bilimler alanındaki farklı kitapları, özellikle sivil itaatsizlik konusunda yazılan kitapları, incelemeye çalıştık. Elbette, konunun sınırlandırılması ve başlıklandırılması çalışmalarının yer aldığı bu merhalede danışman hocamızın ufuk açan yönlendirmelerini belirtmeden geçemeyiz. Araştırmanın yazma aşamasında, çalışmamız esnasında hazırladığımız fişleri konu başlıkları altında düzenlemek suretiyle yazıya geçirdik.

² Arskantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, s. 83.

Tezimizin konulu bir tefsir çalışması³ olması bakımından, ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak Kuran'ın tebliğde eylemin sınırları konusuna bakışını ortaya koymaya çalıştık. Bu amaçla, konuyla ilgili belirlediğimiz ayetleri derleyerek aralarındaki münasebetleri tespit etmeye gayret ettik. Bu esnada söz konusu ayetlerin nüzul sebepleriyle ilgili rivayetleri dikkate alarak ayetlerin arka planını göz önünde tuttuğumuzu söylemek gerekir. Ayrıca konulu tefsir çalışmalarına yöneltilen eleştirileri önemseyerek aynı hatalara düşmekten kaçındığımızı söyleyebiliriz. Özellikle, ele alınan ayetlerin bağlamlarının gözden kaçırıldığı eleştirilerine maruz kalmamak için tasnif içerisinde yer verdiğimiz ayetlerin bağlamlarını dikkate alarak konuyu araştırmaya özen gösterdik.

³ Bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 137.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞDE SINIRLI EYLEM METODU

Kuran'da ilahi vahyin insanlara duyurulması, öğretilmesi konusunda tebliğ ve davet emirlerinin yer aldığı görülmektedir. Tebliğin yapılması konusundaki ilahi emirler, bu vazifenin yapılmasını emrederken nasıl gerçekleştirileceğine dair de birtakım öğütler içermektedir. Özellikle muhatabın inkarda ısrarcı olması halinde benimsenecek eylem tarzının belirtildiği bu ayetlerde tebliğcinin takip edeceği tebliğ metodunun sınırlandırıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili ayetlerin bağlamları ve nüzul dönemleri dikkate alınırse tebliğ özelinde muhatapla kurulacak ilişkide muhatabın tepkisi ve bu tepkiye tebliğ çerçevesinde anlamlı olacak nasıl bir karşılık verileceği soruları, bu bölümün ana problemini oluşturmaktadır.

Bilindiği üzere tebliğ, salt mesaj aktarımından ibaret değildir. Tebliğ, muhatapla bir ilişkinin oluşturulması çabası olarak da görülebilir. Bu çalışmalar esnasında muhatabın olumlu olduğu kadar olumsuz cevap vermesi de mümkündür. Olumsuz yanıt, bazen sadece tebliğciye bildirilirken bazen de tebliğin konusu ve tebliğci bakımından birtakım itirazların ileri sürülmesi, iftiraların ortaya atılması şeklinde olabilmektedir. Yahut muhatap, tepkisini mesajı iletene fiziksel bir şekilde de gösterebilmektedir. Ayetlerde tebliğcinin vereceği karşılığın niteliğinin bu tepki şekillerine ve tebliğcinin içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak farklılık arz ettiği görülmektedir.

Konuyu Mekke ve Medine döneminde nazil olan sureler ışığında iki başlık halinde ele aldık.¹ Ancak bu başlıkların isimlendirilmesinde Mekke ve Medine dönemi şeklinde bir kullanım yerine “muhalefet” merkezli bir tasnif yaptık. Bu şekilde bir adlandırmayı tercih etmemizde, her ne kadar ele aldığımız ayetleri ilk dönem kaynaklardan araştırmak suretiyle, dönemini belirleyip ona göre tasnif içinde yer vermiş olsak da Mekkî ve Medenî ayetlerin kesin ve ayrıntılı olarak bilinemediği gerçeği etkili olmuştur. Bazen bir tek sure içinde hem Mekkî hem de Medenî ayetler beraber bulunurken bazen de kimi ayetlerin hangi döneme ait olduğu konusunda tartışmaların var olduğu görülmektedir. Bu durum, konumuz itibariyle Mekke ve Medine dönemlerini Kuran ayetleri bağlamında ayırmanın pek sağlıklı olamayacağı kanaatine bizi sevk etti. Konu içerisinde her ne kadar Mekke ve Medine dönemleri ifadelerini kullansak da bizim için önemli olan ayetlerin taşıdığı manalar ve mesajlardır. Bu açıdan konu merkezli bir tasnifin daha uygun olacağı açıktır.

Tasnifte kullandığımız muhalefet, bir görüşe, tutum ve davranışa karşı olma, uymama, anlamına gelmektedir. Muhalefet kuramsal ve pratik düzeyde yalnızca fikir anlaşmazlığıyla sınırlı kalmaz, anlaşmazlığa bağlı olarak eylem düzeyinde söz konusu olabilecek çatışmaları da kapsamaktadır.² Muhalefet, otoriteye karşı tepkinin niteliği bakımından iki gruba ayrılmaktadır:

Aktif muhalefet, muhalefet hareketinin hükümetin tutumunun değişmesi, adil olması, sınırlandırılması konusunda, bilinçli bir çalışma olarak yürütülmesi durumunda söz konusu olmaktadır. Bu çalışma, çatışmaya yol verir niteliktedir. **Pasif muhalefet** ise hükümetle ilgili olarak birtakım sorunların varlığını kavramakla beraber hükümetin değiştirilmesi konusunda bilinçli bir gayrete girişmeyen, eylem olarak bu çabasını göstermeyen tepki hareketidir.³

¹ Mekke ve Medine dönemlerini ayırarak konuyu ele almamızdaki bir etken de bazı çevreler tarafından dillendirilen “Hz. Peygamber, Mekke döneminde güçsüz ve zayıf olduğu için hoşgörülüydü; fakat Medine döneminde belli bir güce ulaştığı için bu hoşgörülü tavrını bırakmıştır (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 8.)” şeklindeki görüşleri tahlil etmemizin doğru olacağını düşünmemizdir. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber’in Mekke döneminde takip ettiği hareket planının bir hoşgörü politikası olarak değerlendirilemeyeceği şeklindeki düşünceler de (Bk. Aslan, *Kur’ân ve Hoşgörü*, s. 120.) konunun hoşgörü bağlamında ele alınmasının, meseleye açılım getirmekten uzak olduğu kanaatine bizi ulaştırmıştır.

² Turgut, *Politik Muhalefet*, s. 274.

³ Dahl, “Governments and Political Oppositions”, s. 116’dan alıntı için bk. Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, s. 59, 60.

Hız. Peygamber'in "Sizden bir kötülüğü gören onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse diliyle, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Ancak bu, imanın en zayıfıdır."⁴ şeklinde beyan ettiği güç yetirmeyle ilişkili kategorik karşı çıkma eylemleri, İslam siyaset düşüncesindeki muhalefet hareketlerini açıklamak üzere kullanılmaktadır. Hadiste güç yetirmenin bulunmasıyla eliyle kötülüğü düzelten ve kuvvet kullanan muhalefet, ikinci aşamada hitabet ve diyalog çalışmalarıyla kötülük hakkındaki düşüncelerini sözel olarak beyan eden muhalefet, üçüncü aşamada ise elle ve dille kötülüğü düzeltmeyip ona karşı kalben karşı çıkan muhalefet aşamaları kaydedilmektedir. Önceden ele aldığımız iki ayrı muhalefet tarzının da bu bağlam içerisinde düşünülmesi durumunda aktif muhalefet, kötülüğe karşı iradenin, gücün kullanıldığı bir muhalefettir. Burada kötülüğe karşı elle yahut dille karşı çıkış vardır. Diğer muhalefet çeşidi olan pasif muhalefette ise kişi, el veya dille herhangi bir aktif çabaya girişmeksizin tepkisini içinde gizlemek suretiyle muhalefet etmektedir. Görüldüğü üzere kalp ile kötülüklerle karşı tavır alma da bir muhalefet çeşidi olarak kabul edilmiş ve tasnifte yerini almıştır. Zira kişinin kötülük karşısında kalbinde sakladığı karşı duruş, bir "gizli güç" olarak değerlendirilebilir.⁵ Ayrıca güç sadece maddî alanla sınırlı değildir. Güç, kişinin içinde bulunduğu duruma en uygun davranışı sergilemesi anlamına gelmektedir.

Muhalefet konusunda gündeme gelen bir diğer tasnif ise olumlu ve olumsuz muhalefettir. Tezimizdeki tasnifte kullandığımız **olumlu muhalefetin** tanımına baktarsak; muhalif birimlerce önerilen ya da imkan bulununca pratiğe geçirilmeye çalışılan fikrî-siyasî tezlerin sistem içinde kalarak yapıma çalışmasına "olumlu muhalefet" denir. **Olumsuz muhalefet** ise resmî söylem tarafından ilhâd, zındıklık diye isimlendirilen fikrî, siyasî, ictimaî hareketlerdir.⁶ Tanımlamada dikkati çeken husus, muhalefet hareketlerinden her ikisinin de şiddetten uzak olmasıdır. Olumlu yahut olumsuz olmalarına karar veren ise otoriteyi elinde bulunduran unsurdur.

Olumlu muhalefet ifadesinin muhalefetin taşıdığı olumsuz anlamları kısmen gidermesi, onun yerine tepkinin ortaya konması anlamını vermesi bakımından, tasnifimizde ilk başlık olarak bu ifadeye yer verdik. Medine dönemi için olumlu mu-

⁴ Müslim, "İmân", 20; Tirmîzi, "Fiten", 11.

⁵ Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, s. 141-143.

⁶ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik*, s. 48, 49.

halefetin karşıtı olarak “olumsuz muhalefet” ifadesini kullanmayışımız ise bu dönemde, olumsuzluğu çağrıştıracak bir eylemin söz konusu olmamasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla muhalif hareketlere hedef olarak kabul edeceğimiz Müslüman idarenin, bu dönemdeki genel politikasını “muhalefete olumlu yaklaşım” olarak adlandırmayı uygun gördük. Elbette söz konusu politikalar siyasal alandan ziyade tebliğ bağlamında ele alınacaktır.

A. TEBLİĞ ÖZELİNDE OLUMLU MUHALEFET DÖNEMİ

Hz. Peygamber’in risaleti, Arapların geleneksel otorite anlayış biçimlerine yönelik ıslahatçı bir nitelik taşımaktaydı. Onun ortaya koyduğu ilkeler sosyal, kültürel, ekonomik temelleri derinden sarsan bir niteliğe sahipti. Ancak o, bu ilkeleri muhataplarına sunarken ilahi öğretilerin tebliğini fiilî bir mücadeleye dönüştürmemiş; ahlakî güdünün içselleştirilmesi üzerinde ısrarla duran, sorumlulukları hakkından onları uyaran ahlakî bir hareket ortaya koymuştur.⁷

Allah Rasulü’nün risaletle görevlendirilmesinden evvel, toplum içerisinde puta tapmaktan nefret eden ve tevhid inancına sahip olanlar, toplumun içine düştüğü ahlakî çöküntüden rahatsızlık duyanlar elbette vardı. Ancak söz konusu kişiler, yönetime karşı bir muhalefet oluşturmaktan uzaktı. Zira hoşnutsuzluğun muhalefet olabilmesi için gerekli olan unsurlardan biri ve aslında en önemlisi, kendini kuvvetli hissetmektir. Hissedilen bu kuvvet, maddî gücün ötesinde sağlam bir bilgi ve inancın elde edilmesiyle mümkündür.⁸ Bu açıdan Allah Rasulü, ilahi vahiyle desteklenmiştir; muhataplarının hayatlarında inkılap oluşturacak bir söyleme sahiptir.

Olumlu muhalefetin benimsendiği Mekke döneminde ilahi öğreti, tebliğ karşısında muhatapların sözel ve fiilî saldırılarına sabretme, aldırmama, hoş görüp affetme ile karşılık verilmesini emretmektedir. Yüce Allah, müminin inancındaki samimiyetin onun birtakım eziyetlere maruz kalmasında göstereceği tepkiye bağlı bulunduğunu beyan etmektedir: *“İnsanlar, ‘İnandık’ demekle, imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiş-*

⁷ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, s. 115.

⁸ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 27.

tik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir."⁹ Dolayısıyla ayette "inandık" demek salt bir inanç iddiası olarak kabul edilmiş; bedenî ve mâlî birtakım mükellefiyetlerle inanç iddiasının ispatlanması istenmektedir.¹⁰ Ayette Allah'ın inananları sınamasından bahsedilmektedir ki böylelikle hedef kitlenin istenen olgunluğa erişip erişmediği, aranan özellikleri taşıyıp taşımadığı ortaya çıkacaktır.¹¹ Aynı surenin 3. ayetinde de söz konusu durumun, yalancılarla doğru sözlülerin ayırt edilmesine yönelik olduğu beyan edilmektedir. Dolayısıyla Kuran, samimi müminlerin ortaya konması açısından birtakım denemelerin söz konusu olacağını beyan etmektedir.

İnananlara yönelik baskıcı tavrın, toplumdaki muhatap kitle üzerinde tebliğ açısından etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yaygın kanaat, toplum içindeki azınlık unsurların zamanla çoğunluğun benimsediği görüşleri kabulleneceği şeklindedir. Oysaki ileri olanın geri olanı, çoğunluğun azınlığı kabul edip takip etmesinin, tersinin gerçekleşmesinden daha kolay olduğu görülmektedir. Toplum içinde zayıf olan kimseler, çoğunluğu taklit etmeyi bir boyun eğiş ve eziklik olarak kabul ederler ki; bu durum uyumu zorlaştırmaktadır. Oysaki bu tür duygulardan uzak olan güçlü taraf için tepkilerin farklılaşacağı düşünülebilir. Tarihe baktığımızda da karşı taraftan gönüllü olarak bir şeyler öğrenmek isteyenler, çoğunlukla yenilen değil yenen taraf olmuştur.¹²

Olumlu muhalefetin en başat özelliği sabır ve şiddetten uzak olmasıdır. Bu özellikleriyle olumlu muhalefetin toplum bilimde, özellikle son dönemde gündemi işgal eden "sivil itaatsizlik" konusuyla paralel anlamlar taşıdığı akla gelebilir. Bu bakımdan sivil itaatsizliğin konuyu ele aldığımız açılardan bir değerlendirmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz.¹³

Öncelikle Türkçe bir ifade olarak "sivil itaatsizlik", Batı dillerinde taşıdığı anlamların çoğundan soyutlanmak zorunda kalmıştır. Batı orijinli bu kelimenin bir Tür-

⁹ Ankebût 29/2, 3.

¹⁰ Râzî, *Mefââtihü'l-Ğayb*, XXV, 23.

¹¹ Keskin, *Kur'an'da Fitne Kavramı*, s. 190.

¹² Hoffer, *Değişim Sancısı*, s. 21.

¹³ Nurettin Topçu, Gandhi ve Thoreau'nun benimsedikleri eylem modelinin Hz. Peygamber'in ideale yakın olduğu kanaatindeyiz. Bk. Topçu, *İsyan Ahlakı*, 167, 168.

kün zihninde, bu haliyle pek olumlu bir anlam çağrıştırmadığı söylenebilir. Zira hem sivil hem de itaatsizlik ifadeleri söz konusu kavramın anlam örgüsünün çok ötesinde, olumsuz anlamlar taşımaktadır.¹⁴ Bu bakımdan ifadenin, Türkçede karşılığını bulma gayretleri de söz konusudur.¹⁵ Dolayısıyla “sivil itaatsizlik” kavramını kullanırken bu anlam karmaşasını hesaba katmak gereklidir.¹⁶ Burada kastımız konunun adlandırılmasıdır; değilse sivil itaatsizliğin anlam örgüsü içerisinde yer verilen görüşlerin İslam’ın konuları paralelinde dile getirilmesi, konuya sadece açılım kazandırır.

İslam’ın tebliğinde takip edilen eylem tarzıyla sivil itaatsizlik konusunu ele alırsak; öncelikle belirtmek gerekir ki, risalet sürecindeki olumlu muhalefet dönemine baktığımızda, özellikle sabır konusuna yüklenen anlam ve hedef itibariyle, pasiflikten farklı bir tavır alışın mevcudiyetini fark etmek mümkündür. Bu bakımdan İslam için pasif bir dönem söz konusu değildir. Dolayısıyla kendisinin pasiflikten farklı olduğunu vurgulayan sivil itaatsizlik söylemlerinin bu paralelde zikredilmesi mümkündür. Diğer taraftan sivil itaatsizliğin taşıdığı temel niteliklerle Hz. Peygamber’in takip ettiği olumlu muhalefetin birtakım ortak ilkelere sahip olduğunu görmek mümkündür. Bunlardan ilki şiddetten uzak durmaktır. Allah Rasulü, Mekke döneminde savaş için izin taleplerini reddetmiş,¹⁷ bu dönemde herhangi bir fiilî misillemeye izin vermemiştir. Sivil itaatsizlikte olduğu gibi pasiflik kabul edilmiş; ne olursa olsun, sözel boyutu aşmamak kaydıyla tepki ortaya konulmuştur. Ayrıca muhatabın gösterdiği tepkinin vasıf itibariyle olduğu unutulmamış, söz konusu davranışın bırakılması durumunda muhatapla ilişkilere devam edilebilmiştir.

Risalet sürecinde Mekke döneminin taşıdığı birtakım özelliklerin sivil itaatsizlikle benzer olduğunu görmekteyiz. Ancak bu benzerliğin bazı konularla sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle sivil itaatsizlikte, otoriteyi mutlak kabul vardır. Bunun için otoriteye yönelik gizliden ve açıktan bir plan kurulamaz. Oysaki Hz. Peygamber’in Mekke aristokrasisine karşı duruşunda onların meşruiyetini kabul et-

¹⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 19, 20.

¹⁵ İsmet Özel, söz konusu ifadeye “kadirşinas itaatsizlik” olarak karşılık vermektedir. Özel, *Waldo Sen Neden Burada Değilsin*, s. 22.

¹⁶ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 115-117.

¹⁷ Bk. Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 257; İbnu’l-Arabî, *el-Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 144-146; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 434.

tiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca tebliğin ilk dönemlerinde gizlilik içerisinde çalışmaların sürdürüldüğü bilinmektedir. Diğer taraftan sivil itaat-sizliğin mutlak sabrı, acıyı öne çıkaran söylemi de İslam'ın takip ettiği eylem tarzına uymamaktadır. Allah Rasulü, Müslümanlara sabretmeyi öğütlerken bunun, onlara acı çektirerek muhataplarının hakikati görmesini sağlamanın ötesinde bir amacı mutlaka vardı. Sabır, Müslümanlar için anlam yüklüydü. İslam'ı özgürce yaşamaları, tebliği huzur ortamında sürdürebilmeleri için sabırlı bir direnişle geçirecekleri bu aşamayı yaşamaları gerekiyordu. Allah Rasulü'nün ortaya koyduğu olumlu muhalefet ile sivil itaatsizlik savunucularının takip ettiği metot, bu bakımdan ayrılmaktadır.

Mekke döneminin olumlu muhalefeti ifade eden ayetlerinde, muhatapların tebliğ karşısındaki tepkilerinin niteliğine göre bir eylem planının ortaya konduğu görülmektedir. Eylemin niteliği değişmekle beraber, aslında temel politika sabrın devam ettirilmesidir. Bu açıdan olumlu muhalefeti üç aşamada ele aldık: sözel tepkilere karşı sınırlı eylem, fiilî saldırılara karşı sınırlı eylem ve hicret.

1. Sözel Tepkilere Karşı Sınırlı Eylem

a. Hakikati Ortaya Koymak

İslam davetinin gerek gizliden gerekse açıktan yürütüldüğü ilk yıllarda Mekke müşriklerinin tebliğe pek karşı çıkmadıkları gözlenmektedir. Onlar Hz. Peygamber'in şahsiyetine güveniyorlar; fakat onun çağırdığı bu inancı kabul etmiyorlardı. İlk dönemde bu ilişkinin ötesinde bir saldırının olduğu görülmemektedir. Ancak ilahi öğretinin onların taptıkları putların batıllığı, kendilerinin ve atalarının yanlış yolda olduğu konusundaki vurgulu ifadelerini duyup, bu inancın kendi sistemlerini temellerinden sarsacak bir niteliğe sahip olduğunu fark edince İslam'ın yok edilmesi için bütün güçleriyle çalışmalara başladılar.¹⁸ Öncelikle İslam'ın temel dinamiklerine saldıran inkârcılar, Hz. Peygamber'in şahsiyetine yönelik iftiraları ortaya atmışlardır. Onun şair, kâhin, mecnun; Kuran'ın ise onun uydurduğu yahut biri tarafından kendisine öğretilen uydurma bir sözden ibaret olduğunu söylemişlerdir. Ayetleri, kendilerine yapılan tehditleri alay konusu edinmişlerdir: "*Biz, pey-*

¹⁸ İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 199, 200.

gamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. İnkâr edenler ise hakkı batılla çürütmek için mücadele ederler. Ayetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarıları alaya alırlar."¹⁹

Kuran bu iddialara ciddiyetle cevaplar vermiştir. Kuran'ın öğretildiği iddiasına karşı "Andolsun ki biz onların, 'Kuran'ı ona bir insan öğretiyor.' dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancısıdır. Bu Kuran ise gayet açık bir Arapçadır."²⁰

Hz. Peygamber hakkındaki "öğretilmiş bir deli,"²¹ kâhin,²² şair²³ iddialarına karşılık "De ki: 'Allah (başka türüsünü) dileyseydi, size bu (ilahi kelamı) okuyup duyurmazdım; O da size ulaştırmazdı onu. Gerçek şu ki bu (vahiy bana gelmezden) önce bir ömür boyu aranızda bulundum. Öyleyse, yine de aklınızı kullanmayacak mısınız?'"²⁴ buyurulmaktadır.

Kuran hakkında karmakarışık düşler, uydurulmuş sözler,²⁵ apaçık bir bü-yü,²⁶ uydurma, eski nesillere ait masallar²⁷ şeklindeki iddialar ise şöyle cevaplandırılmaktadır: "Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: 'Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sure getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın.' Hayır, öyle değil. Onlar, ilmîni kavrayamadıkları ve kendilerine yorumu gelmemiş olan bir şeyi yalanladılar. Kendilerinden öncekiler de (peygamberleri ve onlara indirilen kitapları) böyle yalanlamışlardı. Bak, o zalimlerin sonu nasıl oldu."²⁸

İnkarcıların ahiret hakkındaki "Dediler ki: 'Sahi biz, kemik olup çürüyüp ufalandıktan sonra mı yeni bir yaratılışla tekrar diriltileceğiz?!'"²⁹ şeklindeki itirazlarına karşılık "De ki: 'İster taş olun ister demir (ama kesin diriltileceksiniz)! Hatta aklınızın almayacağı daha başka bir yaratık olun (ama hiç kuşkusuz diriltileceksi-

¹⁹ Kehf 18/56.

²⁰ Nahl 16/103.

²¹ Bk. Duhân 44/14.

²² Bk. Tûr 52/29.

²³ Bk. Tûr 52/30.

²⁴ Yûnus 10/16.

²⁵ Bk. Enbiya 21/5.

²⁶ Bk. En'âm 6/7.

²⁷ Bk. Furkân 25/4, 5.

²⁸ Yûnus 10/38, 39.

²⁹ İsrâ 17/49.

niz)! Onlar diyeceklerdir ki: '(bu halimizle) Bizi yeniden kim diriltecek?!' De ki: 'Sizi ilk kez ve hiç yoktan kim yarattı ve dirilttiyse O!' Bunun üzerine sana başlarını sallayarak alaylı alaylı şöyle diyeceklerdir: 'Öyleyse ne zamanmış o?!' De ki: 'Ummulur ki yakın bir zamanda!''³⁰ şeklinde cevap verilmektedir.

Görüldüğü üzere Kuran, muhataplarının alay maksatlı da olsa iddialarına ciddiyetle karşılık vermektedir. Muhataplara meydan okuma ve onlara cevap verme konusunda muhaliflerin kanaatlerine karşı gösterilen bu şüpheli ilgi, onlara karşı kayıtsız kalmaktan daha özel bir durumu ifade eder.³¹ Böylelikle hem muhatapların şüpheleri izale edilerek kalplerine tesir edecek bir cevapla onlar hak dine çağrılmakta hem de onların iddialarından Müslümanların ve İslam'ı kabule yatkın olanların etkilenmesinin önüne geçilmektedir.

b. Sabretmek

İslam'ın tebliğine yönelik sözel saldırılara karşı Kuran'ın emrettiği davranış modellerinden birisi de sabretmektir. İslam'ı tebliğ eden kişi büyük zorluklarla karşılaşacağını bilmelidir. İnsanların sahip oldukları inançlarını değiştirmek, onları ikna etmek oldukça güçtür. Ayrıca bu tebliğe muhatapların çoğunluğunun inanmayacakları da bir gerçektir. Hatta bu insanlar tebliğ çalışmalarını engellemek amacıyla şiddete de yönelebilmektedir. Tebliğcinin şiddete şiddetle karşılık vermesi ise ancak şiddetin alanını genişletir. Tebliğ adına bir kazanım ortaya çıkmaz. Oysaki tebliğci toplumun vicdanına etki edecek bir tavırla bu eziyetlere karşılık vermelidir. Lokman'ın oğluna nasihatinde, iyiliği emredip kötülükten sakındırmasını öğütledikten sonra sabrı salık vermesi, bu açıdan dikkat çekicidir: "*Ey yavrucuğum! Namazında kararlılık göster, doğru ve yararlı olanı emret, kötü ve eğriden vazgeçir, başına gelebilecek her (bela-ya) sabırla katlan. Bu, azim ve kararlılık gösterilmeye değer bir şeydir!*"³²

Yusuf el-Karadâvî, *es-Sabr fi'l-Kur'ân* adlı eserinde tebliğcinin sabretmesine yönelik emirlerin arka planında yatan sebepler üzerinde durmaktadır:

³⁰ İsrâ 17/50, 51.

³¹ Yürüşen, *Hoşgörü*, s. 180.

³² Lokmân 31/17.

1. Muhatapların tebliğcinin tebliğinden yüz çevirmeleri muhtemeldir. Kuran'da Hz. Nuh, Rabbine yakarışında kavminin tebliğ karşısındaki tutumlarını dile getirmektedir. *“Nuh, şöyle dedi: ‘Ey Rabbim! Ben kavmimi gece-gündüz (imana) davet ettim. Fakat benim davetim onları ancak uzaklaştırdı. Ne zaman onları bağışlama için çağırdımsa, parmaklarıyla kulaklarını tıkadılar, giysileriyle başlarını örttüler; direndiler ve büyüklendikçe büyüklendiler.’”*³³ Hz. Hud'un kavmi ise onun davetini kabul etmeyeceklerini açıkça ifade etmişlerdir: *“Dediler ki: ‘Ey Hud! Sen bize açık bir mucize getirmedi. Biz de senin sözünle ilahlarımızı bırakacak değiliz. Biz sana iman edecek de değiliz.’”*³⁴ Yine müşriklerin Hz. Peygamber'in tebliğine karşı tutumları da önceki inkârcılardan farklı değildir: *Bu, bilen bir toplum için Arapça bir Kuran olarak ayetleri genişçe açıklanmış bir kitaptır. Müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilmiştir. Fakat onların çoğu yüz çevirmiştir. Artık onlar işitmezler. Dediler ki: ‘(Ey Muhammed!) Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtüler içerisindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde vardır. O hâlde sen (istediğini) yap, şüphesiz biz de (istediğimizi) yapacağız.’”*³⁵

Tebliğden yüz çeviren ve tebliğe saldıranlara karşılık, önceki peygamberlerin sabretmesini örnek gösteren Kuran, Hz. Peygamber'in de onlar gibi sabretmesini emretmektedir. *“Kararlı/azimli peygamberler gibi sen de sabret/zorluklara göğüs ger; bunlar hakkında aceleci davranma! Şüphesiz ki onlar uyarıldıkları azabı gördükleri gün, sanki gündüzün bir saati kadar eğleşmiş gibi olacaklardır. Bu bir ileti/bir tebliğdir! Buyruktan çıkan (fasık) bir topluluktan başka kim helak edilir.”*³⁶

2. İnsanların iyiliği adına çalışan bir kimse için muhatapların sözel ve fiilî eziyetlerinin büyük bir zulüm olduğu açıktır. Bu zorlu süreçte Allah, tebliğcinin sabretmesini emretmektedir: *“Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle (hecran cemîlen) ayrıl.”*³⁷

Kuran, tebliğcinin toplumla ilişkisinde iki tavrı söz konusu etmektedir. İnsan ya toplum içinde diğer insanlarla yaşar ki bu durumda, onların yaptıklarına karşı

³³ Nûh 71/5-7.

³⁴ Hûd 11/53.

³⁵ Fussilet 41/3-5.

³⁶ Ahkâf 46/35.

³⁷ Müzzemmil 73/10.

sabırlı olması gerekir ya da onlardan uzaklaşması gerekir ki bunu da güzellikle yapmalıdır.³⁸ Allah, onların eziyetlerine, alay etmelerine katlanılmasını emretmektedir. Ayet, insanların sözel saldırılarına karşı tahammülsüzlük göstermeme, bununla birlikte muhatabı İslam'a davet etmekten de uzaklaşmama anlamını içermektedir.³⁹ Ayette şair, kâhin, sihirbaz gibi sözlerle Hz. Peygamber'e eziyet eden müşriklere karşı sabredilmesi emredilmektedir.⁴⁰

Ayette yer alan “هَجْرًا جَمِيلًا” ifadesi, “onların cezalandırılmalarını beklemekle meşgul olma” şeklinde açıklanmaktadır. Hiç kuşkusuz muhatapların tebliğe karşı inkarcı tutumlarının Allah tarafından cezalandırılmasıyla ilgilenmek, tebliğcinin İslam'a davet görevinden uzaklaşmasına sebep olur. Dolayısıyla ayet, tebliğciyi tebliğden uzak tutacak her türlü fiilden uzak durmayı emretmektedir.⁴¹

3. Tebliğin zaman isteyen bir görev olması, tebliğcinin sabırlı olmasını gerektiren bir durumdur. Bu uzun süreç, tebliğcinin ruhunda birtakım infiallerin doğmasına sebep olabilir:⁴² “*Sen, Rabbinin hükmüne sabret. Balık sahibi (Yunus) gibi olma. Hani o, (balığın karnında) kederli bir hâlde Rabbine yakarmıştı.*”⁴³ Ayette tebliğine karşılık muhataplardan olumlu bir yanıt alamayan, bundan dolayı öfkelenerek şehri terk eden Hz. Yunus dile getirilmek suretiyle Hz. Peygamber'in sabretmesi emredilmektedir.

Sabır, rıza göstermek değildir; suskunluktan farklıdır. Bir anlamda sessizce reddedişi ifade eder. Nevin Abdülhâlık Mustafa'nın ifadesiyle sabır, Hz. Peygamber'in hadisinde belirttiği güç yetirme kaydının bir gereğidir.⁴⁴ Bu muhalif tavır, kötülük karşısında güç yetirebileceği şekilde karşı durmayı, mücadeleyi ifade etmektedir. İçinde bulunulan duruma uygun olarak bazen çok etkili bir mücadele yöntemi olarak öne çıkabilmektedir.

³⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX, 689.

³⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XIX, 45.

⁴⁰ Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, V, 458, 459.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XIX, 45.

⁴² Karadâvî, *es-Sabr fi'l-İslâm*, s. 52.

⁴³ Kalem 68/48.

⁴⁴ Bk. Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, s. 236, 261.

c. Affetmek

İnkarcuların tebliğciye yönelik sözel saldırılarına karşı Kuran'ın emrettiği bir diğer davranış modeli affetmektir: “*Sen, insan fıtratının kabule yatkın olduğu yolu tut; iyi olanı emret; bilgisiz kalmayı seçenleri kendi hallerine bırak (ve e’rız ani’l-câhilîn).*”⁴⁵

“Afv” sözlükte silmek, imha etmek, yok etmek anlamlarına gelmektedir.⁴⁶ Rüzgarın kumdaki ayak izlerini yok etmesi, silip süpürmesi anlamında, yine bu kelime kullanılmaktadır.⁴⁷ Bu kelime, Yüce Allah’ın kullarını affetmesi, cezayı hak edenleri cezalandırmayı terk etmesi ve onları bağışlaması anlamına da gelmektedir.⁴⁸

Ayette “خذ العفو” ifadesi ile ilgili olarak tefsir kitaplarına baktığımızda şu anlamların verildiği görülmektedir:

1. İnsan fıtratına uygun olanın alınmasıdır. Buna göre ayette muhatap olan kimsenin zorlanmadan yapabileceği hususların istenmesi emredilmektedir. Kuşkusuz, insanların zorlanması, onların sadece öfkelerini ve tepkilerini artırır. Bu bakımdan tebliğci “muhataba görelilik” ilkesine uygun hareket etmeli, muhatabı zorlayıcı hareketlerden kaçınmalıdır.⁴⁹

2. Ayet, insanların mallarından ihtiyaç fazlasının alınmasını emretmektedir. Rivayet edildiğine göre, bu ayet zekâtın farz kılınmasından önceki dönemde nazil olmuştur. Zekât ayetiyle beraber nesholunmuştur. İbnu Abbâs, Süddî, Dahhâk, Nâfi b. el-Ezrâk bu görüştedir.⁵⁰

3. Bu ayet Hz. Peygamber’in, müşriklere karşı af yolunu tutmasına ilişkin bir emirdir. Muhataplara karşı kaba davranmaktan uzak durması öğütlenmektedir.⁵¹

⁴⁵ A’râf 7/199.

⁴⁶ İbnu Manzûr, “afv” md., XV, 72; Feyrûzâbâdî, “afv” md., 1313; Zebidî, “afv” md., XXXIX, 67.

⁴⁷ Ezherî, “afv” md., III, 2489; İbnu Manzûr, “afv” md., XV, 72.

⁴⁸ Ezherî, “afv” md., III, 2489; İbnu Manzûr, “afv” md., XV, 72.

⁴⁹ Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIII, 326, 327; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, III, 316; Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-Uyûn*, II, 288; III, 531.

⁵⁰ Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIII, 328; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, III, 316; Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-Uyûn*, II, 288.

⁵¹ Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIII, 328; Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-Uyûn*, II, 288.

Aslında ayet, insan fitratına uygun olanın, muhatabın kapasitesine elverişli olanın, ondan kabul edilmesi anlamında alınabilir. Böylece gerek amel konusunda gerekse ahlâkî davranışlar ve gerekse ekonomik olarak onun verebileceği kadarına razı olma manaları, ifadenin anlamı içerisinde yerini bulabilmektedir.⁵²

Konuyla ilgili ayetlerde yer alan bir diğer lafız ise “safh” kelimesidir. *“İmdi, (unutma ki,) Biz gökleri ve yeri ve bu ikisi arasında var olan her şeyi, onları (içsel) bir gerçekliğe bağlı kılmadan yaratmadık; (Bu gerçeğin bütünüyle apaçık ortaya çıkacağı) Saat mutlaka gelecektir. Bunun içindir ki, (insanların kusurlarını) güzel, katıksız bir olgunlukla karşıla! (fe’sfah es-safha’l-cemîl)”*⁵³

Safh, aldırmmamak, terk etmek,⁵⁴ yüz çevirmek,⁵⁵ affetmek⁵⁶ anlamına gelmektedir.

Kuran'da safh kelimesi, afv kelimesiyle birlikte de kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda “safh” kelimesi, “afv” kelimesinden sonra yer almaktadır: *“Kitap ehlin-den birçoğu, hak kendilerine belirldikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler. Siz şimdilik, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar **affedin, müsamaha gösterin**. Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir.”*⁵⁷

Kuran'da “afv”la beraber “safh” kelimesinin kullanılması önemlidir. Zira insanlar affetmekle birlikte muhataplarının yaptıklarından dolayı ona öfkelenip içlerinde ona karşı kin besleyebilirler. Bu bakımdan “safh”, “afv”dan kalan her türlü olumsuz durumun kaldırılmasını ifade etmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla “afv”, suçluyu cezalandırmaktan vazgeçmek, “safh” ise affin ötesinde muhatabı kınayıp hor görmeyi terk etmektir.⁵⁹ Bu şekilde tebliğ edilecek insanla tebliğci arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılmış; muhatabın tepkilerine rağmen bu ilişkinin affedicilik temelinde sürdürülmesi sağlanmıştır.

⁵² İbnu Ebî Hâtim, *Tefsîru İbni Ebî Hâtim*, V, 1637, 1638.

⁵³ Hicr 15/85.

⁵⁴ İbnu Manzûr, “sfh” md., I, 292.

⁵⁵ Halîl b. Ahmed “sfh” md., 121, 122; İbnu Manzûr, “sfh” md., II, 512;

⁵⁶ Halîl b. Ahmed, “sfh” md., III, 122; İbnu Manzûr, II, 512; Feyrûzâbâdî, “sfh” md., I, 292.

⁵⁷ Bakara 2/109; ayrıca bk. Mâide 5/13; Nûr 24/22; Teğâbün 64/14.

⁵⁸ Bk. Aslan, *Kur’ân ve Hoşgörü*, s. 81, 82.

⁵⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, I, 347.

d. Aldırış Etmemek

İslam'a davet edilenlerin yalanlama ve iftiralarına karşılık Müslümanların takip edeceği metotlardan biri de muhatapların yaptıklarını önemsememek, onlara aldırış etmemektir: *“Sen, insan fitratının kabule yatkın olduğu yolu tut; iyi olanı emret; bilgisiz kalmayı seçenleri kendi hallerine bırak (ve e’rız ani’l-câhilîn).”*⁶⁰

Kuran'da emredilen uzaklaşma; tebliğcinin usulsüz, fevrî bir kararı değildir. Muhatabın tutumundan kaynaklanan bir tebliğ metodudur. Muhatabın sergilediği tavır sebebiyle tebliğcinin bu şekilde hareket etmesi istenmektedir.

Bir tebliğ metodu olarak benimsenen aldırış etmeme durumu, muhatapın cahil,⁶¹ müşrik,⁶² dünya hayatına tamah etmiş,⁶³ azgın⁶⁴ olması karşısında söz konusu olmaktadır. Bu gruplardan biri olan cahil ifadesi üzerinde durmak istiyoruz: Râgıb el-İsfahânî cehaleti üç kısma ayırmaktadır:⁶⁵

1. İnsanın bir şey hakkında bilgisiz olması demektir.

2. Bir şeyin varlığına aykırı bir şekilde inanmak demektir. Bir tür yanılsama diyebileceğimiz bu anlamda aslında varlığına aykırı bir şekilde bir şeyin varlığına inanmak söz konusudur.

3. Bir şeye layık olduğundan başka türlü davranmak demektir. Bu davranışın doğru yahut yanlış bir inançtan kaynaklanması pek önemli değildir. Bu açıdan namazı bilerek terk eden kimseye cahil denilmektedir. “Hani Musa kavmine, ‘Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor.’ demişti. Onlar da ‘Sen bizimle eğleniyor musun?’ demişlerdi. Musa, ‘Kendini bilmez cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım’ demişti.”⁶⁶

“Câhil” ifadesinden neş’et eden cahiliye, tarih içinde İslam’dan önceki bir devir değil; İslâmî olan teslimiyete ve itaate aykırı olan, insanın Müslüman olmazdan evvelki kişisel bir sıfatıdır. Bu açıdan ifade, daha çok şimdiki anlatılmaktadır.

⁶⁰ A’râf 7/199; ayrıca bk. En’âm 6/106; Hicr 15/94; Zuhruf 43/89; Necm 53/29, 30.

⁶¹ Bk. A’râf 7/199.

⁶² Bk. En’âm 6/106; Hicr 15/94.

⁶³ Bk. Necm 53/29.

⁶⁴ Bk. Zâriyât 51/50-55.

⁶⁵ İsfahânî, “chl” md., s. 209.

⁶⁶ Bakara 2/67.

İnsanın kendi gücüne güvenme, hiçbir otoriteye boyun eğmeme, şerefini küçük düşürecek her şeye karşı tahammülsüzlüğü, kulluğa aykırı olan her şey, cahilliği ifade etmektedir. Dolayısıyla cahiliye bir insan karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu karaktere sahip olan insanlar, kibir, gurur ve asabiyetin yırtıcı pençesinden kurtulup Allah'a kul olmaya, O'na boyun eğmeye davet edilmiştir.⁶⁷ Bu anlam örgüsüne sahip cahiliye, Kuran'da olumsuz anlamdaki bir kavramdır.

Cahil ifadesinin taşıdığı anlamları dikkate alırsak; Hz. Peygamber ve müminlere eziyet eden, onlara karşı haddi aşan hareketlerde bulunan kimseler cahillerdir. Kuran, bu kimselere aldırış etmemeyi, onlardan uzaklaşmayı emretmektedir. Bu bakımdan ayetlerdeki ifadeler, İslam hakkında bilgisi olmayan muhataptan uzaklaşmayı kastetmemektedir. Bu şekilde bir hareketle tebliğin hedefi, temel esprisi ortadan kalkacaktır. Kuran, böyle kimselerin yaptıklarına karşı affedici olmayı emretmektedir.⁶⁸

Kuran'da tebliğcinin takip etmesini emrettiği bu tavır alış, bazen bir süreyle sınırlandırılmaktadır: *“Bu sebeple, o (hakikati inkar eden)lerden bir süre uzak dur.”*⁶⁹

Tebliğ metodu olarak sunduğumuz bu eylem tarzı, aslında müminlerin sahip oldukları bir vasıf olarak Kuran'da zikredilmektedir: *“Rahman'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, 'Selâm!' der (geçer)ler.”*⁷⁰

Yüce Allah, söz konusu vasfı taşıyan kimseleri kendisine izafe ederek “Rahman'ın kulları” diye söz etmektedir. Bu şekildeki kullanım, söz konusu özelliklerin değer ve kıymetine işaret olarak kabul edilebilir.⁷¹ Ayrıca ayetlerde “selam” ifadesinin zikredilmesi, muhatapla iletişim ortamında selamet ve sükûneti sağlamaya yönelik bir emir olarak anlaşılabilir. Bu şekilde, muhatapların gidişatının yanlış olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Müslümanlar, onların kendilerine yaptıklarına misliyle karşılık vermeyeceklerini, onların sözlerini sabırla karşılayacaklarını beyan etmekte-

⁶⁷ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 190, 191.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 332.

⁶⁹ Sâffât 37/174-180.

⁷⁰ Furkân 25/63; ayrıca bk. Mü'minûn 23/3; Furkân 25/72; Kasas 28/55.

⁷¹ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VI, 93; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XIII, 67, 68.

dirler.⁷² Diğer taraftan ayetlerdeki “selam” ifadesinin “tesellüm” anlamında, yani senden selamette olayım, manasında olduğu da ifade edilmiştir.⁷³

Tebliğde takip edilen aldırış etmeme politikasının muhataplarla bağlantı kurmada önemli bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür. Her şeyi bilen, her soruya mutlaka verecek bir cevabı olan kimseler muhatapta savunmacı bir anlayışın gelişmesine sebep olmaktadır. Böyle durumlarda ikna girişimleri karşısında insanların değişmekten ziyade, sahip oldukları fikirleri daha bir taassupla savunduğu görülmektedir. Bu aşamada mesajın doğrudan iletiminin belirli bir seviyede durdurulmasının gerekli olduğu söylenebilir. Zira bu aşamada mesaj hakkında olumsuz kanaate sahip olan bireyler, mesajın sunumu ve niteliğine bakmaksızın mesajı kolaylıkla reddedebilmektedir. Bu durumun söz konusu insanlarda kalıcı olma olasılığı da oldukça fazladır.

Mesaj hakkında, bir bakıma nötr diyebileceğimiz insanlar açısından meseleyi ele alırsak; bu insanlara mesaj aktarımını durdurmanın, tavır alışın, söz konusu insanlar için mesajın sunumu ve niteliğinin etkisi bakımından tutum değişimine sebep olması mümkün olabilir.⁷⁴ Dolayısıyla en azından zihinlerde olumsuz bir imajın bulunmaması durumunda muhatabın etkilenme ihtimali söz konusudur. Böylece söz konusu ihtimal, korunmuş olmaktadır. Ayetlerde muhataplardan yüz çevirme, onları kendi hallerine bırakma ile ilgili emirler bu açıdan değerlendirilebilir. Belki de tebliğe daha fazla devam etmek muhatapların büsbütün İslam’dan uzaklaşmalarına, inananlardan nefret etmelerine sebep olacaktır. Bu bakımdan ayetler bu sınırların zorlanmaması konusunda Müslümanları uyarmakta ve önemli bir ilkeyi ortaya koymaktadır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, muhatapların tebliğciye yönelik sözel saldırılarına aldırış etmeme ile karşılık verilmesi, her konu ve her insan için geçerli olan bir kural olarak algılanmamalıdır. Bu tebliğ metodunun oldukça etkili olduğu kimseler kadar etkisiz kaldığı insanlar da vardır. Hem söz konusu husus, her durum ve

⁷² Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 480, 481.

⁷³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIII, 69.

⁷⁴ Sakallı, *Sosyal Etkiler*, s. 153.

muhatap için geçerli bir olgu olsaydı doğrudan tebliğ metotlarının geçerliliği kalımazdı. Oysaki durum hiç de öyle değildir.⁷⁵ Buna göre, muhataplara karşı takip edilen bu önemsememe, aldırış etmeme, yüz çevirme politikasının muhatabın durumuna, hal ve hareketlerine göre belirlenebilecek alternatif bir durum olduğunu söylemek mümkündür.

2. Fiilî Saldırlara Karşı Sınırlı Eylem

a. İşkencelere Sabretmek

Muhatapların fiilî saldırıları karşısında Kuran'ın belirlediği metot önemlidir. Zira sözel saldırılarda Müslüman'ın çektiği acı ile işkencenin ızdırabı arasında büyük bir fark vardır. Diğer taraftan fiilî saldırılarda sözel saldırılardan daha baskın bir güç unsuruyla karşılaşmaktayız. Öyle ki Müslümanlar, uğradıkları eziyet ve işkencelerin hatta ölümlerin hesabını soracak bir konuma sahip değillerdi.

*“Hani kâfirler seni tutuklamak veya öldürmek ya da (Mekke'den) çıkarmak için tuzak kuruyorlardı. Onlar tuzak kuruyorlar. Allah da tuzak kuruyordu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır.”*⁷⁶ ayeti müşriklerin tebliği engelleme, alay etme, eziyet ve işkence etme şeklinde gerek psikolojik gerekse bedensel her türlü baskı yolunu denediklerini ortaya koymaktadır.⁷⁷

Kaynaklarda ilk Müslüman neslin maruz kaldığı eziyet ve işkencelerle ilgili haberlerin yoğun bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Toplumun zayıf ve güçsüz kesimini oluşturan köleler, fiilî saldırılara en çok maruz kalan grubu oluşturmaktaydı. İslam'dan dönmeleri için farklı işkence ve eziyet yöntemleriyle saldırıya uğramaktaydılar. Bunlar kadın olsun erkek olsun boyunlarına ip geçirilerek çarşı pazarda sürükleniyor, dövülüyorlardı. Sahipleri tarafından vücutları kızgın demirlerle dağlanıyor, bazı köleler bu işkencelere dayanamayarak işkence altında hayatlarını kaybediyorlardı.⁷⁸ Zengin Müslümanlardan Hz. Ebû Bekir baskı ve işkenceye maruz kalan bu köleleri satın alarak hürriyetlerine kavuşturmuştur.⁷⁹ Hz. Ebû Bekir'in bu hareketi

⁷⁵ Bk. Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 171, 172.

⁷⁶ Enfâl 8/30.

⁷⁷ Bk. Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 119-135.

⁷⁸ Bk. İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 317-320; İbnu İshâk, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, s. 44.

⁷⁹ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 318.

üzerine şu ayetler nazil olmuştur:⁸⁰ *“Temizlenmek için malını hayra veren en muttaki (Allah’a karşı gelmekten en çok sakınan) kimse o ateşten uzak tutulacaktır. O, hiç kimseye karşılık bekleyerek iyilik yapmaz. (Yaptığı iyiliği) ancak yüce Rabbinin rızasını istediği için (yapar).”*⁸¹

Risaletin Mekke döneminde, müşriklerin saldırılarına hedef olan, sadece köle ve cariyeler değildi. Gerek Hz. Peygamber gerekse hür olan diğer Müslümanlar, söz konusu saldırı ve işkenceye maruz kalmaktaydı.⁸²

Allah Rasulü’ne en büyük zulüm, amcası Ebû Leheb ve onun karısı Ümmü Cemil’den gelmekteydi. Ebû Leheb bir yandan Hz. Peygamber’i yalanlayarak tebliği engellemeye çalışırken bir yandan da ona eziyet etmekteydi. Kendisi Peygamberimizin kapısına pislik atar, karısı da onun yollarına dikenler saçardı.⁸³ Tebbet suresindeki vurgulu ifadelerin, iniş ortamındaki bu havayı yansıttığı bilinmektedir.⁸⁴

Mekkeli müşriklerin uyguladığı şiddet politikasının tebliğin daha verimli işleyişine engel olduğu bir gerçektir. Muhataplar arasında bu dinin hak olduğunu düşünenler, görenler olsa bile gördükleri acı manzaradan ürkerek tebliğe olumlu yanıt veremiyorlardı. Kuran, böyle kimselerin öne sürdükleri mazeretleri şöyle dile getirmektedir: *“Onlar, ‘Sizinle beraber doğru yolu tutarsak, kendi yurdumuzdan koparılıp çıkarılırız.’ dediler. Biz onları tarafımızdan bir rızık olarak, her türlü meyve ve mahsullerin kendisinde toplandığı, saygın ve güvenli bir yere yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler.”*⁸⁵

Bu dönemde Müslümanlar, inkârcıların saldırılarına maruz kalmamak için dinî hayatlarını gizlice sürdürmekteydi. Onlar namazlarını ya kapılarını kilitlemek suretiyle evlerinde yahut da şehir dışındaki dağlık bölgelerde kılmaktaydı. Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan nakledilen bir rivayette sahabiler, bahsettiğimiz bu durum nedeniyle namaz kılmak için bir dağ koruluğuna gittiklerinde, kendilerini takip eden müşrik grubun saldırısına uğramışlardı. Saldırıya karşılık veren sahabilerden Sa’d, bir deve

⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 88.

⁸¹ Leyl 92/17-20.

⁸² İbnu Abdilber, *ed-Dürer*, s. 44, 45.

⁸³ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 354, 355.

⁸⁴ Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 678.

⁸⁵ Kasas 28/57. Ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak bk. İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, VI, 232.

kemiğiyle müşriklerden birisine vurmıştu. Sa'd daha sonra bunun, Müslümanların akıttığı ilk kan olduğunu söyleyecektir⁸⁶

Yüce Allah inananlara yönelik işkence ve eziyetlerin arttığı Mekke döneminde Müslümanların sabretmelerini, saldırılara yönelik misillemeden kaçınmalarını emretmiştir. Mekke'de takip edilen bu politika, Medine döneminde nazil olan cihatla ilgili ayete şu şekilde yansımıştır: “*Daha önce kendilerine, ‘(savaştan) ellerinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin.’ denilenleri görmedin mi? Üzerlerine savaş yazılınca, hemen içlerinden bir kısmı; insanlardan Allah’tan korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve ‘Rabbimiz! Niçin bize savaş yazdın? Bizi yakın bir zamana kadar erteleyseydin ya!’ derler. De ki: ‘Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.’*”⁸⁷

Mekke döneminde müşriklerin fiilî saldırılarına karşılık “ellerin çekilmesi” emredilse de bu dönemde ashaptan kimilerinin savaşmak için Allah Rasulü’nden izin istediği de vakidir. Bu taleplere karşı Hz. Peygamber, onların sabretmelerini emretmiştir.⁸⁸

İnananlara yönelik eziyet ve işkenceye sabredilmesi ve onların saldırılarına cevap verilmemesinin emredilmesi, Müslüman toplum ve muhataplar açısından tebliğ konusunda önemli mesajlar taşımaktadır.

Öncelikle Müslüman toplumun eski adetleri olan taassup, intikam ve dünyevî menfaatler sebebiyle savaşa girmeleri yasaklanmış ve böylece Müslümanlar eğitilmiştir.⁸⁹ Bilindiği üzere İslam’ın ilk neslinin mensubu oldukları kültürde basit sebeplerle meydana gelen ve yıllarca süren savaşlar yaygındı. Kuran’ın nüzulünden önceki döneme baktığımızda biteviye devam eden savaşların hakim olduğu bir Arap tarihiyle karşılaşmaktayız. “Kabileler arasında sürü hayvanları, otlaklar, su kaynakları ya da çok daha basit sebeplerle savaşların meydana geldiğini”⁹⁰ ve bunların ancak

⁸⁶ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 263. Müslümanlar Hz. Ömer Müslüman oluncaya kadar ibadetlerini gizlice yapmaya devam etmişlerdir. O Müslüman olduktan sonra Kabe’nin yanında alenen namaz kılabilmişlerdir. Bk. İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 342, 346.

⁸⁷ Nisâ 4/77.

⁸⁸ Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, V, 388.

⁸⁹ Çelebi, *İslami Hareket ve Özeleştirisi*, s. 165.

⁹⁰ İnan, “Kur’an’da Uzlaşmanın Anahtar Kavramları”, s. 152.

“haram aylarda” kesilmek üzere yıllarca devam ettiğini görmekteyiz.⁹¹ Tağlibli bir reisin yaraladığı yaşlı kadının devesi sebebiyle başlayan Buâs savaşı kırk yıl sürmüştür. Bir at yarışı sebebiyle başlayan ve Dâhis adındaki attan dolayı Dâhis Günü olarak edebiyata geçen savaşlar yarım asırdan fazla bir süre devam etmiştir.⁹² Söz konusu savaşlar ve gelişen olaylardan bahseden “Eyyâmu’l-Arab” edebiyatı oluşmuştur.⁹³

Savaşın basit sebeplerle yapılabildiği böyle bir ortamda yetişmiş olan insanlardan kimileri Müslüman olmuş, müşriklerin eziyet ve işkencesine maruz kalmıştır. İnananlar, toplumun geleneklerine uygun düşmeyecek şekilde, yapılan bu işkencelere karşılık vermiyorlardı. Bu davranış modeli sayesinde Müslümanlar, kin, düşmanlık ve nefretle hareket edilmeyeceğini öğrenmekteydi. Diğer taraftan maruz kaldıkları basit bir hakarettten dolayı yıllar sürecektir savaşlara hazır olan muhatap toplum için, inandığı değerler uğruna eziyete sabretmek, misillemede bulunmamak oldukça ilginç bir durumdu. Bu nedenle inananların bu şekilde davranmalarını sağlayıcı unsurlara karşı merak duyguları uyanmıştır.

Kuşkusuz, Mekke döneminde ilk aşamada savaşa girişilmesi, tevhid inancının tam olarak ortaya konmasını ve zihinlerde şekillenmesini de engelleyecekti. Zira baskı ve işkenceler karşısında gösterilecek tepki, saldırılara karşı nefsi müdafaa gibi, o dönemde yaygın olan geçerli sebeplere bağlanacak; inancın kalplere etki etmesi zorlaşacaktı. Oysaki o dönem insanları, hiç de alışık olmadıkları bir sabır örneğiyle karşı karşıya kalmış; bu inanç hakkında zihinlerinde uyanan merakı gidermek için dinlemeye, düşünmeye mecbur kalmışlardır. Böylece tebliğin vuran vurulan, galip mağlup meselesine dönüşmesinin önüne geçilmiş olmaktadır. Doğrusu bu farklı eylem, İslam’ın ilk muhataplarının kalplerini yumuşatmaya yetmemiş; İslam’a ve Müslümanlara karşı eziyet ve işkencelerini ara vermeden sürdürmüşlerdir. Ancak Medine’den ensarın gelip Medine’nin İslam idaresinin merkezi olmasını istemelerinde, belki de kalpleri derinden etkileyen bu sabır politikası etkili olmuştur.⁹⁴

⁹¹ Arap kültüründeki “haram aylar” olgusunun uzun süre devam eden savaşların yaşamı çekilmez hale getirdiği ortamı, biraz olsun rahatlatma amacıyla ortaya çıktığı düşünülebilir. Bk. İnan, “Kur’an’da Uzlaşmanın Anahtar Kavramları”, s. 153. Ne var ki, kızışan savaş ortamı bazen bu kuralı da işlemez hale getirebilmiş; haram aylarda savaşlar olmuş ve bunlara kutsallığı bozan anlamında “ficâr” adı verilmiştir. Bk. Hitti, *History of the Arabs*, s. 89.

⁹² Hitti, *History of the Arabs*, s. 90.

⁹³ Bk. Hitti, *History of the Arabs*, s. 87; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 102.

⁹⁴ Bk. Kutub, *Terbiye Metodu*, s. 19-25, 29.

Hız. Peygamber'in dikkat ettiği bir diğer husus, toplum içinde kanlı bir mücadelenin önlenmesiydi. Bir memleket içerisindeki çatışma, o memleketin sakinlerini yok etmekte; insanlar üzerinde yıllarca silinmeyecek derin izler bırakmaktadır. Ayetlerde bu hususa dikkat edildiği görülmektedir: *“O, Mekke'nin göbeğinde, sizi onlara karşı üstün kıldıktan sonra, onların ellerini sizden, sizin ellerinizi onlardan çekendir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir. Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten ve (ibadet amacıyla) bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaştırmaktan alıkoyanlardır. Eğer, oradaki henüz tanımadığınız inanmış erkeklerle, inanmış kadınları bilmeyerek ezmeniz ve böylece size bir eziyet gelecek olmasaydı, (Allah, Mekke'ye girmenize izin verirdi). Allah, dilediğini rahmetine koymak için böyle yapmıştır. Eğer, inananlarla inkârcular birbirinden ayrılmış olsalardı, onlardan inkâr edenleri elem dolu bir azaba uğrattırdık.”*⁹⁵ Anlaşıldığı üzere şehir içinde savaş istenmemektedir. Ayette şehir içindeki gizli Müslümanlara dikkat çekilmektedir. Savaşa izin verilmesinin gecikmesinde de bu bilinmeyen Müslümanların etkili olduğu açıktır.

Konuyla ilgili dikkate değer bir diğer mesele, Müslümanların maruz kaldığı eziyet ve işkencelerin tek sebebinin onların “Rabbim Allah'tır” söylemine sahip olmalarıdır. İnananlar, inkarcuların eziyet ve işkencelerini haklı kılacak her türlü hareketten uzak durmuşlardır.⁹⁶ Kuran'da inkarcuların peygamberlere yönelik suçlamalarında, onların “Rabbim Allah'tır” sözlerini kullandığı görülmektedir.⁹⁷ Bu açıdan muhatapların tepkilerinde farklı sebepleri dile getirmelerinin önüne geçilme çalışılmıştır. Bu konuda Hz. Musa önemli bir örnektir. Firavun'un hatırlattığı öldürme konusunu açıklığa kavuşturarak, dile getirilen hususun tebliğle ilişkisini tamamen kesmektedir: *“Firavun, şöyle dedi: ‘Seni biz, küçük bir çocuk olarak alıp aramızda büyütmedik mi? Sen ömrünün nice yıllarını aramızda geçirdin. (Böyle iken) sen o yaptığın işi yaptın (adam öldürdün). Sen nankörlerdensin.’ Musa, şöyle dedi: ‘Ben onu, o vakit kendimi kaybetmiş bir hâlde iken (istemeyerek) yaptım. Siz-*

⁹⁵ Feth 48/24, 25.

⁹⁶ Said, *Ademoğlu'nun İlk Mezhebi*, s. 35.

⁹⁷ Bk. Mü'min 40/28.

den korktuğum için de hemen aranızdan kaçtım. Derken, Rabbim bana hüküm ve hikmet bahsetti de beni peygamberlerden kıldı.’”⁹⁸

Dolayısıyla inananlara yönelik saldırıların inanç merkezli olduğunu söylemek mümkündür. İnkarcılar, Müslümanların baskıcı ve zalim olmalarından ya da ahlâkî birtakım düşüklükleri bulunduğundan dolayı onları suçlamadılar, inananların tek suçu sadece Allah’a kulluk etmektir. Peygamberlere karşı çıkılırken öne sürülen iddiaların arasında bir şiddet eylemi yahut bir suikast girişimi söz konusu değildi. Onlar, sadece inandıkları ve “Rabbimiz Allah’tır.” dedikleri için işkenceye, eziyete maruz kalmışlardır. Onlar, sadece sözel boyutta hakikati ortaya koyarken; muhatapları, fiilî saldırıyla onlara karşılık vermişlerdir.⁹⁹

İnkarcılar Müslümanları itham edebilecekleri bir suç bulsalar da bunu gayet kolay bir şekilde kullanacaklardı. Bedir savaşı öncesi meydana gelen hadiseler bunu göstermektedir: Hz. Peygamber’in gönderdiği bir seriyye, Kureyş’e ait kervanla çatışmıştı. Çatışmanın gerçekleştiği günün haram aylardan olup olmadığı konusunda ihtilaf vardı. Kervanla ilgili haberleri öğrenen Kureyş, “Muhammed haram ayı helal saydı, haram ayda kan döktü, ganimet ve esir aldı.” diyerek Müslümanlar aleyhine propagandaya başladı.¹⁰⁰ Bunun üzerine Yüce Allah, şu ilahi buyruğu vahyetmiştir: “*Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: ‘O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah’ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram’ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında büyük bir günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyük günahdır. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.’”¹⁰¹*

Anlaşıldığı üzere inkârcılara karşı tebliğcinin öne çıkaracağı tek simge, “**Müslüman kimliği**” olacaktır. Böylelikle muhataplar kendi tutumlarını değerlendirebilme imkânı bulacaklardır. Şiddet eylemlerindeki en büyük sorumluluk, muha-

⁹⁸ Şuarâ 26/18-21.

⁹⁹ Said, *Ademoğlu’nun İlk Mezhebi*, s. 41.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 315, 316; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, I, 246, 247; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 573, 574.

¹⁰¹ Bakara 2/217.

tabın İslam hakkında ve kendi durumlarıyla ilgili bağımsız düşünme fırsatının kendi ellerinden alınmasıdır. Zira şiddetle sunulan bir din, muhatapta şiddet merkezli olarak değerlendirilecek; şiddete karşı çıkarken o dini düşünme zahmetine girmeden söz konusu inancı da reddedecektir.¹⁰²

Üzerinde durmak istediğimiz bir diğer husus, İslam'da tebliğin şiddet eylemleriyle birlikte insanlara sunulmasının önlenmesidir. Eğer böyle olmasaydı Müslümanlar, ya muhataplarının İslam'a girmeleri için her fırsatta şiddet kullanacaklar ya da şiddet kullanacak seviyede olmadıkları zaman muhataplara boyun eğeceklerdi. İslam şiddet yoluyla muhataplara imanı dayatmayı kabul etmediği gibi elinde yeterli imkanı olan ve bununla şiddet uygulayan muhatapların düşüncelerini benimsemeye de izin vermemiştir.¹⁰³ Bu açıdan Allah'ın inanç meselesiyle şiddeti birbirinden tamamen ayırdığını söylemek mümkündür.

Eziyet ve işkencelerin arttığı bu dönemde inkarcıların inananları zorlayarak hak yoldan çevirme gayretlerinin türedi bir davranış modeli olmadığı ortaya konulmaktadır: *“Dediler ki: ‘Ey Şuayb! Dediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Hem biz seni aramızda zayıf görüyoruz. Eğer kabilen olmasaydı seni taşta tutardık. Zaten sen bizce itibarlı biri değilsin.’”*¹⁰⁴ *“Firavun dedi ki: ‘Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.’”*¹⁰⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber ve takipçilerinin eziyetlere karşı sabretmeleri emredilmektedir: *“Andolsun ki, senden önce de birçok peygamberler yalanlanmıştı da onlar yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine karşı sabretmişler ve nihayet kendilerine yardımımız yetişmişti. Allah'ın kelimelerini değiştirebilecek bir güç yoktur. Andolsun peygamberler ile ilgili haberlerin bir kısmı sana gelmiş bulunuyor.”*¹⁰⁶

Kuşkusuz, zulüm ve baskılara karşı Müslümanlara direnme gücü bahşeden Yüce Yaratıcı'ydı. İnananlar, çektikleri eziyetleri, işkenceleri sabırla karşılamanın muhakkak bir karşılığı olacağını biliyorlardı.¹⁰⁷ Bu dönemde nazil olan ayetlerde

¹⁰² Said, *Ademoğlu'nun İlk Mezhebi*, s. 87.

¹⁰³ Said, *Ademoğlu'nun İlk Mezhebi*, s. 90.

¹⁰⁴ Hûd 11/ 91.

¹⁰⁵ Mü'min 33/23-29.

¹⁰⁶ En'âm 6/34.

¹⁰⁷ Önkâl, *Da'vet Metodu*, s. 185.

inancı dolayısıyla gördüğü işkence ve eziyetlere sabreden kimseleri cennette büyük mükâfatların beklediği haber verilirken inananlara işkence edip sonra da tövbe etmeyen kimseler için cehennem azabı olacağı beyan edilmektedir: *“Şüphesiz mümin erkeklerle mümin kadınlara işkence edip sonra da tövbe etmeyenlere, cehennem azabı ve yangın azabı vardır. İman edip salih ameller işleyenlere gelince; onlara içinden ırmaklar akan cennetler vardır. İşte bu büyük başarıdır.”*¹⁰⁸

Müşriklerin fiilî saldırılarını sabırla karşılamaları, onlara misillemede bulunmamaları emredilen Müslümanların, saldırılara karşı farklı şekillerde korunmaları imkanı da kendilerine sağlanmıştır. Dinlerinden dönmeleri için işkenceye maruz kalan Müslümanların zalim inkarcıların isteklerine zahiren boyun eğmelerine izin verilmiştir: *“Kalbi imanla dopdolu olduğu hâlde baskı altında (inkar etmek zorunda) kalan kimse müstesna olmak üzere, kim iman ettikten sonra gönlünü küfre açıp Allah’ı inkar ederse işte Allah’ın gazabı onlar üzerinedir ve onlar için büyük bir azap vardır.”*¹⁰⁹

Rivayetlerde bildirildiğine göre Ammâr b. Yâsir ile annesi ve babası, müşrikler tarafından yakalanarak türlü işkencelere maruz kalmışlardı. Anne ve babası bu işkenceler altında şehit olan Ammâr, müşriklerin işkencelerine dayanamayarak onların istediklerini söylemişti. Ammâr’ın kafir olduğu haber verilince Allah Rasulü, “Hayır, Ammâr asla kafir olmamıştır. İman onun etine, kanına işlemiştir.” buyurmuştur. Daha sonra ağlayarak gelen Ammâr’a da “Eğer sana yine işkence ederlerse onlara söylemeni istediklerini söyle.” demiştir.¹¹⁰ Bir başka rivayete göre Allah Rasulü, Ammâr’a “Onların istediği o sözleri söylerken kalbin nasıldı? Söylediklerinden memnun muydun?” diye sormuş, Ammâr “Asla!” diye cevap verince Hz. Peygamber, yine işkence ederlerse onların istediklerini söylemesi ruhsatını ona öğütlemiştir.¹¹¹

Anlaşılan o ki; Kuran, müşriklerin baskı ve işkencesi karşısında zahiren onların dediklerini yapmaya izin vermektedir. Mekke döneminde bu ruhsatın Müslü-

¹⁰⁸ Bürûc 85/10, 11.

¹⁰⁹ Nahl 16/106.

¹¹⁰ Vahidî, *Esbâbu'n-Nüzul*, s. 162.

¹¹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 304; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, V, 46; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, 145, 146.

manlar tarafından kullanıldığı görülmektedir. İbnu Abbâs, Müslümanların gördükleri eziyet karşısında “Lat ve Uzza senin ilahın mı” sorusuna “Evet” diye cevap verdiklerini kendilerine bir karasinek geldiğinde “Bu senin ilahın mı?” dediklerinde de aynı şekilde “Evet” cevabını verdiklerini aktarmaktadır.¹¹²

Dolayısıyla risaletin ilk döneminde inkarcıların fiilî saldırılarına karşılık Müslümanların misillemede bulunmalarına izin verilmemiş; sabretmeleri emredilmiştir. Emredilen bu davranış modeli belirttiğimiz üzere tebliğ konusunda önemli mesajlar taşımaktadır ve bu açıdan sadece Müslümanların saldırılara cevap verecek imkandan yoksun olmalarıyla açıklanamayacak bir tebliğ metodu olarak dikkat çekmektedir.

b. Boykota Sabretmek

Mekke döneminde müşriklerin İslam tebliğinin önünü kesmek, inananları dinlerinden çevirmek için Allah Rasulü’ne teklifler sundukları görülmektedir. Kendisine para, zevce, yönetime geçme gibi teklifler sunan inkarcıların tek isteği, Hz. Peygamber’in artık bu tebliğden vazgeçmesiydi.¹¹³ Buna karşılık Allah Rasulü, kendisine verilen görevi yerine getirmek için her şeye katlanacağını dile getirerek asıl, kendilerinin Müslüman olmaları halinde dünya ve ahiret saadetini onlara vaad ettiğini beyan etmiştir.¹¹⁴

Mekke müşriklerinin İslam tebliğini durdurmak için dünyevi teklifleri bir yana, inançları da pazarlık malzemesi haline getirmişlerdi. Hz. Peygamber’e karşılıklı olarak birbirlerinin taptıklarına tapma teklifi götüreren inkârcılar “Eğer senin taptığın bizimkinden hayırlıysa biz bundan nasiplenmiş oluruz. Yok, eğer bizim taptığımız seninkinden hayırlıysa sen nasibini almış olursun.”¹¹⁵ diyerek inançlar üzerinde kuşkuların doğmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Kuran, inançların pazarlık malzemesi olamayacağını şöyle beyan etmiştir: “*De ki: ‘Ey kafirler! Tapmam ben sizin taptığınıza, siz de tapmazsınız benim taptığıma! Ve ben tapmayacağım (asla)*

¹¹² İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 433.

¹¹³ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 265, 266.

¹¹⁴ İbnu İshâk, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 196.

¹¹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 661; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VIII, 561; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VIII, 507.

sizin tapıp durduğunuza, siz de (hiç) tapmayacaksınız benim taptığıma. Sizin dininiz size, benim dinim bana!’”¹¹⁶

Mekke’de inananlara yönelik eziyet ve baskının arttığı bu dönemde Müslümanlardan bazıları Habeşistan’a hicret etmiştir. Habeşistan’a hicret eden bu Müslümanları geri getirmek için Mekke müşriklerinin girişimleri ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İnananları dinlerinden döndürmek için öne sürdükleri uzlaşma tekliflerinin reddedilmesi ve Habeşistan’a hicretin başarıyla gerçekleştirilmiş olması, inkarcıların inananlara yönelik baskılarını daha da artırmalarına sebep olmuştu. Hz. Peygamber’e tebliğden vazgeçmesi için götürdükleri uzlaşma teklifleri reddedilmiş; Ebû Talib’i arabulucu yapma çabaları da pek işe yaramamıştı. Tebliğ faaliyeti, kendi evlerinin içine kadar uzanmıştı. Tebliğin önünü kesmenin tek yolunun Hz. Peygamber’e inansın inanmasını onu koruyan Haşimoğulları ve Muttaliboğulları ile mücadele etmek olduğunu düşünmekteydiler. Bunun için Hz. Peygamber’in mensubu bulunduğu Benî Hâşim’le konuşmak, birlikte oturmak, kız alıp vermek, ticari ilişkilerde bulunmak yasaklanmış; Hz. Peygamber’in kendilerine teslim edilmesine kadar bu boykota devam etmek üzere karar alınmıştı. Müşrikler bu tavırda Müslüman yahut müşrik ayırt etmeksizin Hz. Peygamber’in yakını olan ve onu kollayan bütün insanları hedef aldılar. Bu insanlar “ş’ıbu Ebî Talib” adlı küçük bir vadiye sığınmak zorunda kalmışlardı.¹¹⁷ Ebû Leheb ve oğulları boykota uğrayanların dışında kalmıştı; zira o, Hz. Peygamber’e karşı diğer müşriklerle işbirliği halindeydi.¹¹⁸

Bazı kimselerin insaf ve merhamet hissiyatıyla hareket ederek her türlü imkândan yoksun bırakılan bu insanlara yardım etme yönündeki çabaları, müşriklerin sert tepkileriyle karşılaşılıyordu. Haram aylarda boykotun bir nebze olsun zayıfladığı görülüyor; ancak yıl içinde tüm mal varlıklarını tüketen, ticari anlamda da yeni bir işe girişemeyen boykot mağdurları için durum istenildiği gibi düzeleliyordu.

Bu dönemde nazil olan surelerde Müslümanlara sabır telkin edilmektedir: *“Onların azaba uğramalarını istemekte acele etme. Biz onlar için ancak (takdir ettiğimiz günleri) sayıp durmaktayız.”*¹¹⁹

¹¹⁶ Kâfirûn 109/1-6.

¹¹⁷ İbnu Seyyidinnâs, *Uyûnu’l-Eser*, I, 222.

¹¹⁸ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 350-354.

¹¹⁹ Meryem 19/84; ayrıca bk. Lokman 31/24; Ahkâf 46/20.

Boykot, tüm acımasızlığıyla devam ederken şehrin insanlığını hala muhafaza eden kimi şahsiyetleri, vicdanları acıtan bu direniş karşısında suskun kalamadılar. Bu boykotun artık sona erdirilmesi için çalışmalara giriştiler. Neticede boykot sona ermiştir.¹²⁰

3. Hicret

Mekke'de 13 yıl boyunca her türlü alay, baskı, eziyet, işkence ve hatta katliam, sabırla karşılanmıştı. Bu, hedefsiz ve amaçsız bir sabır değildi. Toplumun vicdanına etki etmesi beklenen bir direnç ile tebliğ devam etme yoluydu. Bu dönemde muhataplardan tebliğ icabet edenler olsa da toplumun güç unsurlarını elinde bulunduran yönetici kadro, tebliğ engel olmak için her türlü yola başvuruyordu. İslam inancını kabul etmelerinden ümit kesilen, tebliğ yollarını var güçleriyle kapatmaya çalışan inkârcılara etki etmesi beklenen farklı yaklaşım tarzları ise başarısızlıkla sonuçlanmaktaydı. Artık bu toplum içinde, inananların çektikleri acılar anlamını kaybetmekteydi. Hicret, Müslümanların acılarının ve hayatlarının anlam kaybına engel olmak amacıyla başlatılan bir tebliğ metodudur. Ayrıca hicreti, İslam'ın var olma mücadelesinde kazandığı önemli bir direnç; Müslümanların inançlarından döndürülme çalışmalarına karşı bir tepki; alay, işkence ve zulme karşı bir direniş olarak tanımlamak da mümkündür.¹²¹

Dînî hayatını güvence altına aldığı, tebliğ yollarının açık olduğu bir toplumda inanan için hayat anlamlıdır. Kişi, böyle bir ortamı bulamadığında, çok sevdiği vatani dahi olsa, orada yaşamak onun için büyük bir azap haline gelir.¹²² Mekke'de tebliğ için uygun ortamın oluşacağı inancıyla çektikleri acıya anlam yükleyen Müslümanlar, tebliğ adına Mekke'de daha fazla bir açılımın olamayacağı ortaya çıkınca İslam'ı geniş halk kitlelerine ulaştırma niyetiyle, anlam yükledikleri hicrete yöneldiler. Kuşkusuz, eylemin arka planındaki niyet ve hedefe göre o eylem, anlam kazanmaktadır. Ancak böyle bir anlam temeliyle bu hareket tarzı, insanları her türlü bağımlılıktan kurtararak yüce ve erdemli bir konuma yükseltecektir.¹²³

¹²⁰ İbnu Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I, 208-210.

¹²¹ Demircan, *Hicret*, s. 9.

¹²² Demircan, *Hicret*, s. 19.

¹²³ Şeriati, *Her Hicret Bir İnkılap*, s. 29.

Hicretin mekânsal anlamda bir yer değiştirmenin ötesinde anlam ve hedef taşıyan bilinçli bir tavır alış olduğu görölmektedir. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti, mekânsal değişikle sınırlandırılabilir bir eylem olarak düşünülemez. Zira hicret, İslam dininin teşrî faaliyeti, tebliği açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Hicretle birlikte müşriklerin eziyet ve işkencelerine maruz kalan Müslümanlar, siyasi bir güce ulaşarak Allah Rasulü'nün önderliğinde bir devlete kavuşmuşlardır.¹²⁴

Bu dönemde nazil olan Kehf suresinde Müslümanlar için önemli mesajların yer aldığı kıssalara yer verilmektedir. Bunlardan biri, sureye ismini veren "Mağara Arkadaşları"nın hikâyesidir. Bunlar, Allah'a inandıkları için memleketlerini terk etmek zorunda kalan kimselerdi. Mağaradaki uzun uykularının ardından bu insanlar, bir zamanlar sakladıkları inancın, toplumda hâkim din olduğunu görmüşlerdir.¹²⁵ Bu kıssa, görüntü ile gerçeğin her zaman birbiriyle uyumlu olamayacağı gerçeğini ortaya koymaktadır.¹²⁶ Müslümanlara, bugün için onun sebebiyle eziyetlere maruz kaldıkları, işkence gördükleri dinlerinin, çok yakında bu beldelerde hâkim din olacağına dair bir mesaj içermekteydi. Surede yer alan diğer kıssa ise Hz. Musa ile salih kulun hikâyesidir. Hikâyede anlatılan olayların her biri Musa'nın anlayamadığı, görünüşüne bakıp da itiraz ettiği hakikatlerden meydana gelmektedir. Bu kıssa da hakikat ile görünenin her zaman için bire bir uyuşmayabileceği gerçeğini muhataplarına aktarmaktadır.¹²⁷ Buna göre Müslümanların bugün şiddetten alıkonulması, kendilerine savaş izninin verilmeyişi, müşriklerin eziyetlerine maruz kalmaları ve bir süre sonra hicret edecek olmaları, olayların görünen tarafıyla onlara acı veriyor olabilir. Ancak hakikat yönüyle, onların bilmedikleri birtakım kazanımlar olacaktır ki; bunu çok geçmeden göreceklerdir.

Kuran'da hicretin sebebi olarak zulme uğramak ve inancından zorla döndürölme çalışmalarını zikredilmektedir: "*Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi.*"¹²⁸

¹²⁴ Önkal, "Hicret", XVII, 461.

¹²⁵ Bk. Kehf 18/12-27.

¹²⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 583.

¹²⁷ Bk. Kehf 18/60-82.

¹²⁸ Nahl 16/41.

Vahyin başlangıcı ile ilgili rivayetlerde Varaka b. Nevfel'in şu sözü yer almaktadır: “Senin getirdiğini getiren hiçbir peygamber yok ki memleketinden sürülmesin.”¹²⁹ Hakikaten, ayetlere baktığımızda hicretin tüm peygamberlerin ortak bir tavrı olduğunu görmekteyiz. Peygamberler, içinde buldukları toplumda tebliğ görevlerini yerine getiremiyor; alay, baskı ve eziyetle karşılaşıyorlarsa yeni tebliğ alanları bulmak için hicret etmişlerdir.¹³⁰ Hz. İbrahim'in ateşe atılma sahnesinin anlatıldığı bir bağlamda onun Allah'a hicreti dile getirilmektedir: “*Kavmi, ‘Onun için bir bina yapın, (içinde ateş yakın) ve onu ateşe atın.’ dedi. Böylece ona bir tuzak kurmak istediler. Biz de onları en alçak kimseler kıldık. İbrahim, şöyle dedi: ‘Ben Rabbime (O’nun emrettiği yere) gideceğim. O, bana yol gösterecektir.’*¹³¹

Kuran, tebliğ faaliyetlerini sürdüren Müslümanlara yönelik yalanlama, alaya alma, hakaret, dövme ve işkencelere karşılık inananların sabretmesini öğütlerken bu durumun, inancını yaşamaya engel olacak boyutta topluma egemen olması halinde Müslümanların hicret etmesini gerekli görmektedir. Kanaatimizce bu durum, Mekke dönemindeki olumlu muhalefetin, uysallık ve güçsüzlük sebebiyle başvuru- lan bir yöntem olmadığına göstergesidir. Bu metot, tebliğ adına muhataplara karşı bir tavır alışını ifade etmektedir. Eğer arzulanan verim elde edilemezse ve otoritede bulunma imkanı inananlar için uzaksa tebliğ için yeni bir mekan bulmak şarttır.

Müşriklerin inananlara yönelik eziyet ve işkencesi artınca Müslümanların dinlerini hem rahat bir şekilde yaşayabilmeleri hem de müşriklerin fitnesinden kurtulup tebliğin güvenli bir ortamda yürütülmesi için bir mekan arayışına gidilmiştir. Bu sırada Hz. Peygamber, Müslümanların Habeşistan'a hicret etmelerine izin vermiştir: “Eğer isterseniz ve yapabilirsiniz Habeşistan'a sığının. Orada halkına zulmetmeyen bir hükümdar vardır. Orası bir doğruluk ve hakikat ülkesidir. Allah işlerde bir kolaylık verene kadar orada kalın.”¹³² Risaletin beşinci yılında bir grup Müslüman, Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Kureyşliler Müslümanları Habeşistan'dan getirme teşebbüslerinde bulunmuş; ancak başarılı olamamışlardır.¹³³ Bu dönemde eziyetlere sabreden ve Habeşistan'a hicret edenler hakkında şu ayet nazil

¹²⁹ Buhârî, “Bedu'l-Vahy”, 1.

¹³⁰ Önkâl, “Hicret”, XVII, 458.

¹³¹ Sâffât 37/97-99.

¹³² İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 321; İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 204.

¹³³ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 332.

olmuştur.¹³⁴ “De ki: ‘(Allah şöyle buyuruyor:) Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun! Bu dünyada iyi şeyler için gayret edenleri güzel bir son beklemektedir. (Unutmayın ki) Allah’ın arzı geniştir (ve) elbette sıkıntılara göğüs gerenlere mükafatları hesapsız verilecektir!’”¹³⁵

İnkârcıların eylemlerini düzeltmelerini, kendilerine çekidüzen verip inananları inançlarında özgür bırakmalarını hedefleyen Habeşistan hicretleri, ne yazık ki Mekke’de kalanlar için hayat, daha da zorlaştı. Habeşistan muhacirlerinin karşılaştıkları olumlu hava¹³⁶ ve Mekke’de eziyet ve işkencenin dozunun artması, Habeşistan’a hicretlerin devam etmesine sebep olmuştur.¹³⁷

Mekke’de Müslümanlara yönelik baskılar, sosyal ve ekonomik boykot şeklinde sürmüştü; boykotun kaldırılmasından kısa bir süre sonra ise Hz. Peygamber, risalet görevi esnasında büyük destek gördüğü Ebû Tâlib ve Hz. Hatice’yi ardına kaybetmiştir. Allah Rasulü, Mekke’de tebliğ için uygun bir ortamın oluşamayacağı, tebliğ yollarının inkârcılar tarafından sürekli kapatılacağı gerçeği karşısında yeni bir merkez arayışına gitmiştir. Habeşistan’da Müslümanlar adına uygun bir ortam bulunmasına karşın, burayı kendisi için hicret yurdu olarak tercih etmemesi, onun Kâbe merkezli risalet görevinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Kuran’ın Arapça olması ve ilk muhatapların Arap olması, öncelikle Arap yarımadasında İslam’ın yerleştirilmesi amacı, bu eylem tarzında etkilidir. İlk elde Mekke’de inkârcılara karşı bir tavır alma ve zor durumdaki bazı Müslümanların kurtarılması için seçilen bir mekan olsa da Habeşistan, geçici bir hicret beldesi olarak görülmüştür. Hz. Peygamber hicret yurdu arayışında öncelikle Mekke’deki Müslümanların kolayca gidebilecekleri, Mekke’ye yakın bir yer olan Taif’e yolculuk gerçekleştirdi. Fakat aldığı tepkiler olumsuzdu.¹³⁸

Taif’te tebliğ adına aradığı desteği bulamayan Hz. Peygamber, Mekke’ye geri döndü. Artık bu dönemden sonra Kâbe’yi ziyarete gelen insanlarla görüşmele-

¹³⁴ Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, I, 747.

¹³⁵ Zümer 39/10.

¹³⁶ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 388.

¹³⁷ Bk. İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 321-330; İbnu Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I, 203, 207.

¹³⁸ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 421, 422; İbnu Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I, 210-212.

re daha çok önem vermiş, bir hicret yurdu arayışıyla muhataplarıyla ilişkiye geçmiştir.¹³⁹ Tebliğ çalışmaları çerçevesinde Allah Rasulü, Medine'den gelen heyetle de görüşmüştür. Onlar bu tebliğe olumlu yanıt vermişlerdir. Risaletin 11. yılında Medineli altı kişi Müslüman olmuşlardır.¹⁴⁰ Bir yıl sonra on iki Medineli Müslüman Mekke'ye gelmiş, Hz. Peygamber onlarla ilk bey'atı yapmıştır.¹⁴¹ Allah Rasulü onlara dinlerini öğretmek üzere Mus'ab b. Umeyr'i göndermiştir.¹⁴²

Davet faaliyetlerinin muhalefette kaldığı ve zalim otorite tarafından yok edilmeye çalışıldığı bir ortamdan İslam'ın otoriteye sahip olacağı bir mekâna geçişi ifade eden Medine'ye hicret süreci, tebliğde takip edilmesi gereken yöntem açısından önemli bir model işlevi görmektedir. Bu aşamadaki hareket tarzı, acele adımlara ve fevrî kararlara aldanmadan sağlam bir tebliğ ortamının oluşturulmasına yönelik olmuştur. Mus'ab b. Umeyr'in Medine'ye gönderilişinde Medine'deki Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki husumetin etkisi büyüktür. Zira bu toplumun bir bütün olabilmesi ancak, her iki kabileden ayrı, bağımsız bir imam ile mümkün olabilirdi.¹⁴³ Ayrıca Mus'ab, Hz. Peygamber'in Medine şehri ve toplumu hakkında gerekli bilgileri elde etmesini sağlamıştır. Bu bilgiler ışığında Allah Rasulü, tebliğ metodu- nu tayin etmiştir. Dolayısıyla Müslümanlar, içinde buldukları baskı ortamından kurtulma adına bir maceraya atılmamışlardır. İslam tebliği için gerçekten verimli olacağına kanaat getirdiklerinde hicreti gerçekleştirmişlerdir.

Mus'ab'ın Medine'deki tebliğ çalışmaları meyve vermiş, ertesi yıl 75 kişilik bir kabile Hz. Peygamber'e bey'at etmişlerdir.¹⁴⁴ Allah Rasulü, bey'ata katılanlar arasından temsilcilerin seçilmesini istemiş; bu temsilcilerin kendi kabilelerinden sorumlu olacaklarını belirtmiştir.¹⁴⁵ Bu şekilde bir temsilci seçimiyle, bey'atın sağlam bir zemine oturması ve alınan kararların uygulanmasının garanti altına alınması sağlanmıştır.¹⁴⁶

¹³⁹ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 422-425.

¹⁴⁰ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 428; İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 217-219.

¹⁴¹ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 429; İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 219.

¹⁴² Mus'ab b. Umeyr'in Medineli Müslümanlarla birlikte gönderildiği söylendiği gibi (Bk. İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 434); Medinelilerin isteği üzerine daha sonra gönderildiği de dile getirilmektedir (Bk. İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 220.).

¹⁴³ İbnu Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 221

¹⁴⁴ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 438.

¹⁴⁵ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 442-444.

¹⁴⁶ Demircan, *Hicret*, s. 88.

Bey'at yapıldıktan kısa bir süre sonra Müslümanlar Medine'ye hicret etmeye başlamışlardır. Kaynaklarda muhacirlerin oldukça güç şartlarda yolculuğa çıktıkları anlatılmaktadır. Mekkeliler, Müslümanların hicretine engel olmaya çalışıyorlardı. Hicret etmek üzere yola çıkan Müslümanlardan kimisinin ailesini Mekke'de alıko- yuyor,¹⁴⁷ kimilerine mallarını kendilerine bırakması şartıyla izin veriyorlardı.¹⁴⁸ “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”¹⁴⁹ ayetinin bu ortamı anlattığı bilinmektedir.¹⁵⁰ Kuran'ın Medine döneminde, mallarından ayrılmak zorunda kalan muhacirlerin du- rumlarının iyileştirilmesine yönelik tedbirler aldığı görülmektedir: “Allah'ın, (fet- hedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mal- lar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmış- lara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakı- nın. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir. **Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuף ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtların- dan ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimsele- rin ta kendileridir.**”¹⁵¹ Müslümanlardan Medine'ye hicret edenlerden kimisi ise bir şekilde kandırılarak Mekke'ye götürülüp hapsediliyor ve hicret etmesine müsaade edilmiyordu.¹⁵²

Mekke'deki Müslümanların büyük bir kısmının Medine'ye hicret etmesi ve yakında Hz. Peygamber'in de hicret etme ihtimali, müşriklerin inananlara karşı ye- ni bir sindirme politikası belirlemelerine sebep olmuştur. Daru'n-Nedve'de topla- nan Mekke müşrikleri, Allah Rasulü'nü öldürme kararı almışlardır.¹⁵³ Kuran, Hz. Peygamber'in hicret öncesi maruz kaldığı suikast girişimini şöyle beyan etmektedir: “*Hani kâfirler seni tutuklamak, öldürmek ya da (Mekke'den) çıkarmak için tuzak*

¹⁴⁷ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 468.

¹⁴⁸ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 470, 471.

¹⁴⁹ Bakara 2/207.

¹⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 223.

¹⁵¹ Haşr 59/7, 8.

¹⁵² İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 474.

¹⁵³ Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 491, 492.

*kuruyorlardı. Onlar tuzak kuruyorlar. Allah da tuzak kuruyordu. Allah, tuzak kurularının en hayırlısıdır.*¹⁵⁴

Hz. Peygamber, alınan bu karardan haberdar edilmiş ve kendisine hicret için izin verilmiştir.¹⁵⁵ Hz. Peygamber'in hicret zamanıyla kendisine suikast düzenlenmesi olayının aynı vakitlere denk düşmesi, Allah Rasulü'nün imkânlarını sonuna kadar kullanıp olumlu bir eylem tarzıyla, Mekkeli müşriklere doğru yolu göstermeye çalıştığını ortaya koymaktadır.¹⁵⁶ Bu aşamanın ötesinde ise müşriklerin Hz. Peygamber'in hayatına kastetmeleri söz konusu olmuştur.

B. TEBLİĞ ÖZELİNDE MUHALEFETE OLUMLU YAKLAŞIM DÖNEMİ

İslam tebliğinin önüne çıkan engellerin ortadan kaldırılması, Müslümanların inançlarını özgürce yaşamaları bakımından bir yönetim tarafından inananların desteklenmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Mekke döneminde Müslümanların maruz kaldığı büyük zulüm, elbette salt kötü bir durum olarak algılanamaz. Bu husus, İslam'ın tebliği adına önemli ve gerekli bir aşama olarak düşünülmelidir. Ancak hiç şüphe yok ki, bir ideali gerçekleştirmek için bir nesli kurban etmek, aslında insanlığa yönelik bir kıyımdır.¹⁵⁷ Bu nedenle Müslümanların müdafaa edilmesi gerekmektedir. Böylelikle onların haysiyet ve onurları korunmuş olur. Bu bakımdan Müslümanların muhataplarına karşı sürekli ezilen rolünü oynaması, İslam'ın tebliği için olumsuz bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bir inancı sahiplenenlerin toplum içinde sürekli küçük düşürülmesi, zamanla muhatapların zihinlerine o inancın da düşüklüğünü getirebilir.¹⁵⁸ Yüce Allah dini hakkında bu düşüncelerin oluşmasına imkan vermemiş, Müslümanların zalim otoriteye karşı zayıf ve pısrık kalmasını istememiştir.¹⁵⁹ Bundan dolayı Müslümanların muhalefetten otoriteye geçmelerini dilemiştir. İlk dönemlerde otoriteye karşı olumlu bir muhalefet takip ederek zorlu bir süreçten geçen Müslümanlar, yeri geldiğinde otoritenin sahibi olmayı da bilmiştir.

¹⁵⁴ Enfâl 8/30.

¹⁵⁵ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 480.

¹⁵⁶ Demircan, *Hicret*, s. 112.

¹⁵⁷ Hoffer, *Aklın Muhteris Çağı*, s. 81.

¹⁵⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, IV, 2202.

¹⁵⁹ Bk. Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV, 231.

Risalet sürecinde tebliğde kullanılan kimi ifadelerin, otorite merkezli bir anlama sahip oldukları görülmektedir. Hz. Peygamber'in Akabe bey'atında “Neşemizde, kederimizde, zorluğumuzda, kolaylığımızda, başkalarının bize tercih edilip üstün tutulmaları halinde dinlemek ve itaat etmek, idarede bulunan kimselerle çekişmemek” üzere söz aldığı aktarılmaktadır.¹⁶⁰

Hz. Peygamber'e hicret izninin verilmesiyle birlikte nazil olduğu rivayet edilen¹⁶¹ “*De ki: ‘Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet (sultan) ver.’*”¹⁶² ayetindeki “sultân” ifadesinin hakimiyet, otorite anlamına geldiği beyan edilmektedir.¹⁶³ Bir sonraki ayet de “*De ki: ‘Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.’*”¹⁶⁴ batılın tamamen yok olmasını ve hakkın hakimiyetini ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili olarak kaydetmek gerekir ki, Allah Rasulü'nün Mekke'ye gelen kabile mensuplarına “bana yardım ederseniz Bizans ve İran hazineleri sizin olacak”¹⁶⁵ sözü ile Mekke döneminde otoritenin hedeflendiğini gösteren ifadelerinin tahlil edilmeye ihtiyacı vardır. Cabirî, bu tür iddialara kuşkuyla yaklaşmaktadır. Onun kullandığı delillerinden biri de Hz. Peygamber'in muhataplarının siyasal bir güç unsurunu dile getirerek tebliğe yaklaşmalarını istemediğine dair gelen rivayetlerdir. Bazı kabilelerin Hz. Peygamber'in İslam davetinde güçlenmesi durumunda, idarenin kendilerinde olması yönünde ön şartlı Müslüman olma tekliflerinin Allah Rasulü tarafından reddedilmesidir.¹⁶⁶

Hz. Peygamber'in risaletle görevlendirildiği dönemde, insanlık alemi dîni ve sosyal alanda köklü bir ıslahata ihtiyaç duymaktaydı. Bu ıslahatın zorba yönetim altında gerçekleştirilemeyeceği, alay, baskı, işkence tablolarıyla dolu Mekke döneminde anlaşılmış bulunmaktaydı. Allah Rasulü sahip olduğu manevî gücün dünyevî

¹⁶⁰ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 433; İbnu Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I, 222, 223.

¹⁶¹ Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 533; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 122.

¹⁶² İsrâ 17/80.

¹⁶³ Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 535, 536; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 122; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 111.

¹⁶⁴ İsrâ 17/81

¹⁶⁵ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 422.

¹⁶⁶ Cabirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 112-114.

bir hakimiyet ve otorite ile birlikte, gerçek bir ıslahata dönüşeceği bilincindedi.¹⁶⁷ Bu bilinç, İslam tebliği için, artık kuralları kendisinin belirlediği ve hassas dengelerde merkez olabildiği bir dönemi başlatmaktadır.

Mekke döneminde ele aldığımız olumlu muhalefetin olumluluk özelliği, Medine döneminde elde edilen güçle birlikte terk edilmemiştir. Kuran'ın bütünlüğü içerisinde konuyu değerlendirirsek görürüz ki; ortaya konan ilkeler dönemlere göre değil durumlara göre farklılaşmıştır. Bu durum, hükümlerde “durumsallık” yönteminin benimsendiğini ortaya koymaktadır.¹⁶⁸ Dolayısıyla dönemler arasında var olan farklılıklar dinden değil; değişen şartlardan kaynaklanmaktadır.¹⁶⁹ İslam'ın muhataplarıyla ilişkisinde temel ilkesi, olumluluğu sürdürmek şeklindedir. Değişen şartlarla birlikte ancak, bu ilkeye ilave hükümler getirilmesi söz konusu olmuştur.

Müslümanların otorite üzerindeki hâkimiyetleri, otoritenin dışında kalan; ancak toplum içinde varlığı kabul edilen unsurlarla iletişime geçilmesini gerekli kılmaktadır. İslam, bu anlamda bir tekçiliği savunmamaktadır. Bundan dolayı farklılıklar, ilahi öğretiyle güvenceye alınmış bir gerçeklik olarak görülmektedir. Dolayısıyla farklılıklar, farklı görüşlerin dile getirilmesine, farklı eylemlerin tezahürüne sebeptir ki; Müslüman idare, bunlara karşı belirli sınırlar dâhilinde olumlu bir siyaset takip etmiştir. Bu siyasetin temel özellikleri ise inanç hürriyetini sağlamak ve muhatapların tebliğciye yönelik tepkilerine belirli sınırlar dahilinde olumlu yanıt vermektir.

1. İnanç Hürriyetini Sağlamak

İnsanların doğru buldukları bir inanca başkalarını teşvik etmesi, bu yönde muhataplarına öğütler vermesi en doğal haklarıdır; ancak söz konusu çalışmalarında muhataplarından mutlak itaat beklemesi, kabul etmezlerse onları zorlaması, mecbur bırakması söz konusu olamaz. Zira zorlama yollu sebep ve şartların, insanda değişim oluşturmak bir yana yeni problemlere kapı aralayacağı bir gerçektir.

¹⁶⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 189.

¹⁶⁸ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kırca, “Tenzil Yönteminin Tarihselliği Problemi ve Kuran Yorumuna Etkisi”, s. 5-60.

¹⁶⁹ Aslan, *Kur'ân ve Hoşgörü*, s. 126.

İslam tebliği insan ruhunun derinliklerine nüfuz ederek ondan düşünce, duygu ve yaşam tarzıyla ilahi rızaya uygun bir birey ve dolayısıyla toplum inşa etme amacını taşır. Hem bireysel hem de toplumsal alanda değişimi gerektirecek bu çalışmaların ikna etmeye ve rızaya dayanması gerekmektedir. Değiştirilmek istenen, öncelikle kanaatlerdir. Kanaatler ise zorlama ve baskıyla değiştirilemez.¹⁷⁰ Kulun hiçbir baskı ve zorlamanın etkisinde kalmaksızın yapacağı seçimlere değer veren Yüce Allah, Hz. Peygamber'in tebliğ esnasındaki aşırı ısrarına karşı sınırlayıcı ilkeler vaz' etmiştir: *"Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Üzerlerine musallat bir despot (musaytır) değilsin."*¹⁷¹

Tebliğde zorlamanın reddedildiğini ifade eden bir başka ayet ise Kâf sure-sinde geçmektedir: *"Biz onların ne dediklerini çok iyi biliyoruz. Sen, onlara karşı bir zorba (cebbâr) değilsin. O hâlde sen, Benim uyarımdan korkan kimselere Kuran ile öğüt ver."*¹⁷²

Ayette Allah Teala zorlamayı, baskı uygulamayı kerih gördüğünü açıkça ortaya koymakta,¹⁷³ Hz. Peygamber'in insanları uyarma konusunda görevinin sadece tebliğ olduğunu beyan etmektedir.¹⁷⁴ Müfessir Taberî, ayetin tefsirinde, ancak küfürde ısrar ve inat etmeyen kimselerin öğüt alabileceğini dile getirerek *"Sen, ancak ondan korkanları uyarıcısın."*¹⁷⁵ ayetini delil getirmektedir.¹⁷⁶

Tebliğde metot olarak zorlamanın reddedilmesi bağlamında ele aldığımız Ğâşiye suresi, risaletin ilk üç yılı içerisinde nazil olurken;¹⁷⁷ Kaf suresi Hz. Peygamber'in elçi olarak gönderilmesinin dört ya da beşinci yılında nazil olmuştur.¹⁷⁸ Bilindiği üzere Mekke döneminde Müslümanların kâfirleri İslam'a zorlayacak imkanları yoktu. Hatta kâfirler, Müslümanları inançlarından dönmeleri için zorlamaktaydı. Böyle bir dönemde Hz. Peygamber'in insanları İslam'a zorlayamayacağını

¹⁷⁰ Çelebi, *İslâmî Hareket ve Özeleştirisi Üzerine*, s. 165.

¹⁷¹ Ğâşiye 88/21, 22.

¹⁷² Kâf 50/45.

¹⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 384.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 384; İbnu Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, V, 170.

¹⁷⁵ Nâziât 79/45.

¹⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 385.

¹⁷⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak*, II, 335.

¹⁷⁸ Duman, *Beyânu'l-Hak*, I, 257.

vurgulanması dikkat çekicidir. Söz konusu ayetlerin, muhatapların inkârı karşısında kederlenen Rasulullah'ın teselli edilişi bağlamında ele alınması mümkündür.¹⁷⁹ Zaten Mekke döneminde Hz. Peygamber'in hüzünlenmesi ve sıkıntıya girmesi nedeniyle birçok ayetin nazil olduğu bilinmektedir: “*Ey Muhammed! Mümin olmuyorlar diye âdeta kendini helâk edeceksin!*”¹⁸⁰

Tebliğde zorlamanın reddedilişi ile ilgili Mekke döneminde nazil olan bu ayetlerin yanısıra Medine döneminde de aynı ilkenin vurgulandığı görülmektedir. Medine’de, Müslümanların siyasi bir birlik ve güce ulaştığı, Mekkeli müşriklerin saldırılarına cevap vererek onları mağlup ettiği bir dönemde, bu ilkenin devamı niteliğinde bir başka ayetin nazil olduğu görülmektedir: “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O hâlde, kim tâğûtu tanımayıp Allah’a inansa kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapımıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*”¹⁸¹

Ayetin nüzul sebebi ile ilgili rivayetlerde bildirildiğine göre İslam öncesi dönemde bir kadının çocuğu olmuyor yahut çocuğu oluyor da yaşamıyorsa kadın, doğacak çocuğunun yaşaması halinde onu Yahudi yapacağına dair adakta bulunurdu. Beni Nadr Medine’den sürülürken Yahudiliğe adanmış bu çocuklar da Beni Nadr arasındaydı. Telaşlanan anne babaları “Biz çocuklarımızı bırakmayız.” diye serzenişte bulununca bu ayet nazil oldu.¹⁸² Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Kim kalmak isterse o kalır; kim de gitmek isterse o gider.”, bir başka rivayette ise “Yakınlarınızın en hayırlısı sizi seçenlerdir ve onlar sizdendir. Eğer Yahudileri seçerlerse onlar, onlardandır. Onlarla beraber sürüleceklerdir.” buyurmuştur.¹⁸³ Rivayetlerde bildirildiğine göre ensarın çocuklarını daha önce Yahudiliğe adaması, Yahudiliği dinlerin en üstünü olarak görmelerinden kaynaklanmaktaydı. İslam gelip de onlar Müslüman olunca bu defa çocuklarının bu dine girmeleri için onları zorlamak istediler.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVIII, 157.

¹⁸⁰ Şuarâ 26/3; ayrıca bk. Tâhâ 20/2, 3; Kehf 18/6.

¹⁸¹ Bakara 2/256.

¹⁸² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 408; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 682.

¹⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 408; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 314.

¹⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 408; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 270.

Ayetle ilgili rivayetlerde bildirildiğine göre Ebu'l Husayn adında ensardan birinin iki oğlu vardı. Bunlar Hıristiyan olmuşlardı. Bu kişi, İslam'a girdikten sonra oğullarının da İslam'a girmesini istedi; fakat onlar bunu reddetti. Bunun üzerine söz konusu ayet nazil oldu.¹⁸⁵ Bu adam, oğullarının İslam'a girmesini öyle çok istiyordu ki Hz. Peygamber'e gelerek "Ya Rasulallah, benim bir parçam ateşe girecek de ben bakacak mıyım?" deyip onları İslam'a girme konusunda zorlamak istemişti.¹⁸⁶

Bir başka rivayete göre ensardan kimilerinin çocukları Medine'deki Yahudi kadınlar tarafından emzirilmişti. Ensar, bu çocuklarının İslam'a girmesini sağlamak için onları zorlamak isteyince bu ayet nazil oldu.¹⁸⁷

Ayetin nüzul sebebi olarak aktarılan rivayetlerden anlaşıldığına göre; Müslümanların, çocukları gibi en yakınları dahi olsa, onların sahip olduğu inanç muharref bile olsa bir başka inanç mensubuna din adına ikrahda bulunmaları yasaklanmıştır.

Ayetin gramer yapısı ve lafızların sahip olduğu anlamlar, yasaklanan ikrahın çerçevesini ortaya koymaktadır. Öncelikle ayetin başında bulunan ve olumsuzluk ifade eden "lâ", cinsten hükmü nefyeden bir edat olduğundan anlam bakımından umûmîlik ifade etmektedir.¹⁸⁸ Böylece ayette ikrahın cinsi olumsuz bir durum olarak beyan edilmektedir. Yani sadece din alanında değil, her ne alanda olursa olsun zorlama yasaklanmaktadır. İslam, zorlamaya hiçbir şekilde izin vermemektedir; zira dinin asıl amacı zorlamak değil, insanların maruz kaldığı zorlamayı ortadan kaldırmaktır. Şu halde "ikrahın cinsi, hak din olan İslam'da mevcut değildir." manası ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁹

İkrah, kişinin hoşlanmadığı bir şeyi tehdit ve baskıyla ona yaptırmaya çalışmaktır. Dinin konusu ise zorlanarak ortaya konulan eylemler değil, kişinin kendi iradesiyle, istekli bir seçimde bulunarak meydana getirdiği fiillerdir.¹⁹⁰ Zorlama durumunda sorumluluk ortadan kalkmakta; zorlanan zorlayanın elinde bir alet konu-

¹⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 410; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 314.

¹⁸⁶ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 313.

¹⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 15; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 314; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 270.

¹⁸⁸ İbnu Âşûr, *et-Tahriru ve't-Tenvir*, III, 28.

¹⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 860.

¹⁹⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 331.

munda olmaktadır. Diğer taraftan zorlama hoşla gitmeyen konular için söz konusu olmaktadır. Halbuki din, hoşlanılmayacak bir şey değildir. Bu açıdan da dinde zorlamanın olamayacağı ortaya çıkmaktadır.¹⁹¹

İslam'ın inanç hürriyetini sağlamak üzere vaz' ettiği diğer bir ilke ise kişinin farklı bir inanca bağlanma imkanının olmasıdır. Kuran'da tebliğle ilgili ayetler muhatapın yüz çevirme, kabul etmeme hakkının varlığını ortaya koymaktadır. Muhataplar, iman etmemeleri durumunda, onlara karşı fiilî bir tepki olmaksızın, sadece imanın, hakikatin dışında bırakılmakla kalınmıştır: *“Eğer onlar böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar; yüz çevirirlerse onlar elbette derin bir ayrılığa düşmüş olurlar. Allah, onlara karşı seni koruyacaktır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”*¹⁹²

İlahi öğreti, tebliğ karşısında muhataplarına olumsuz cevap hakkını tanımakla beraber onların kendi inançları ve inançlarının gerektirdiği yaşam biçimini takip etmelerini de mümkün kılmaktadır. İnsanların inanç değerleri, can güvenliği, mal emniyeti, neslin ve aklın korunması konusunda Müslüman yönetim, doğrudan sorumlu tutulmaktadır.¹⁹³ Bu değerlerin emniyet içinde olmadığı bir toplumda insan için, insanca var olma imkanı ortadan kalkmakta; toplumsal huzur ve güven ortamı bozulmaktadır.¹⁹⁴ Dolayısıyla sosyal düzeni sağlamak ve insanların temel haklarını korumakla yükümlü olan yönetimin bu konuda bir inanç ayırımına gitmesine izin verilmemektedir.

Hz. Peygamber, farklı inançların toplumda yaşaması konusunda oldukça hassas bir eylem planı ortaya koymuştur. Medine'ye hicret ettikten sonra kabul edilen Medine Vesikası'nda Medine'de bulunan Yahudilerin dinlerini yaşamalarına ilişkin maddenin yer aldığı görülmektedir.¹⁹⁵ Daha sonra da aynı ilkelere sadık kalınmış; Medine'ye gelen Hıristiyan heyetin mescitte ibadet etmesine izin verilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 861, 862.

¹⁹² Bakara 2/137.

¹⁹³ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 5, 31, 45, 72.

¹⁹⁴ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 296, 298.

¹⁹⁵ Bk. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 69.

¹⁹⁶ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 574.

İnanç hürriyetinin temellerinden biri de kişinin mensubu olduğu dinin eğitiminin yapılması hakkıdır. Medine’de Yahudilerin eğitim-öğretim çalışmaları için Beytü’l Midras adlı bir yerin kullanıldığı görülmektedir. Hatta Hz. Peygamber’in oraya gidip Yahudilere İslam’ı tebliğ ettiğine dair rivayetler vardır.¹⁹⁷

Hz. Peygamber zamanında böyle bir duruma izin verilmesinden, farklı inanç mensuplarının kendi dinlerinin tebliğini yapabilecekleri sonucuna varabiliriz. Zaten Kuran ve sünnette farklı inanç mensuplarının kendi inançlarının propagandasını yapmalarını yasaklayıcı bir delil bulunmamaktadır.¹⁹⁸ Ancak bu imkanın tanındığı inanç mensuplarının İslam’a ve Müslümanlara hakaret etmemeleri, onları küçük düşürücü söz ve eylemlerde bulunmamaları temel bir ilke olmalıdır. Kendi inancının hakikat olduğunu, sağlam delillere dayandığını bilen bir Müslüman için, farklı inançların propagandasının yapılması rahatsızlık yaratacak bir durum değildir. Zira hakikat, doğru ve sağlam bir şekilde ortaya konulmuşsa bunun dışındakilerin insan vicdanında yaşama imkanı oldukça zayıftır. Dolayısıyla İslam ülkesinde yaşayan gayr-i Müslimler, İslam’a ve Müslümanlara yönelik iftira ve hakarete varmayacak şekilde, kendi dinlerini insanlara tebliğ edebilirler.¹⁹⁹ Ancak bu tür din propagandalarının Müslümanların dinlerine bağlılıklarını zayıflattığı düşünülüyor ve görülüyorsa bu durumu düzeltmenin çaresi, farklı inanç mensuplarına saldırmak yerine İslam’ın tebliğini Müslüman toplum içinde yaygınlaştırmaktır. Böylelikle İslam’ın hedeflediği insan ve toplumun inşası gerçekleştirilmiş olacaktır.²⁰⁰

Görüldüğü üzere Müslümanların hakimiyeti elde ettikleri, muhalefete karşı tutumu belirleyici konumda oldukları dönemde tebliğ özelinde takip etmeleri gereken öncelikli ilke, inanç hürriyetinin sağlanmasıdır. Bu konuda öncelikle İslam’ı insanlara tebliğ ederken zorlayıcı eylemlerden uzak durulması emredilmektedir. Ayrıca farklı inanç mensuplarının Müslüman yönetim altında varlıklarını sürdürmelerine yönelik uygulamaların var olduğu da görülmektedir.

¹⁹⁷ İbnu Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, I, 552; İbnu Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I, 164.

¹⁹⁸ Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 265.

¹⁹⁹ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 161, 162.

²⁰⁰ Ateş, “‘Mürtedin Cezalandırılması’na Dair Bir Değerlendirme”, s. 182, 183.

2. Tepkilere Karşı Sabretmek

Mekke döneminde takip edilen olumlu muhalefette, muhatapların sözel ve fiilî saldırılarına karşı ortak tepki, sabırdı. İnkarcıların zulüm ve işkencelere varan saldırıları karşısında Kuran, hakikatleri ortaya koymakta; Müslümanların sabretmesini, affetmesini, aldırış etmemesini emretmekteydi. Bu dönemde Müslümanlar zalimlere karşılık verecek imkandan yoksundu. Ancak söz konusu politika, yalnızca Müslümanların henüz yeterince güçlü olmamalarıyla açıklanabilir bir durum olarak görülmemektedir; zira Medine dönemine baktığımızda İslam'ın tebliği esnasında Müslümanların yine birtakım tepkilerle karşılaştıklarını görmekteyiz.

Medine döneminde İslam'ın insanlara anlatılması esnasında muhatapların gösterdikleri tepkiler belirli sınırlar dahilinde olumlu bir şekilde karşılanmaktaydı. Dile getirdiğimiz sınır ifadesi önemlidir; çünkü Müslümanların bu dönemde zalimlere karşılık verebilecek imkana sahip oldukları gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Medine döneminde Ehl-i kitabın Müslümanları dinlerinden döndürmek için yaptıkları ve buna karşılık Kuran'ın emrettiği eylem metodu, bu konu bağlamında değerlendirilebilir. Konuyla ilgili önemli bir ayet, Uhud savaşının ardından nazil olmuştur: *“Kitap ehlinde birçoğu, hak kendilerine belirdikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler. Siz şimdilik, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedin, müsamaha gösterin. Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir.”*²⁰¹ Rivayetlerde belirtildiğine göre Uhud savaşında, Müslümanların yaşadıkları acı olayların ardından Medine'deki Yahudilerden bir grup, ashaptan kimilerine gelerek “Başınıza gelenleri görmediniz mi? Eğer hak dine mensup olsaydınız Allah sizi galip kılardı. Bizim dinimiz hak din, gelin Yahudi olun.” demişlerdi. Müslümanlar ise onların bu tekliflerini kabul etmedi; Hz. Peygamber'e gelerek olayı anlattılar. Bunun üzerine söz konusu ayet nazil oldu.²⁰² Ayetin nüzul sebebi ile ilgili rivayetler, Ehl-i kitaptan bazılarının, Müslümanların kalplerine şüphe düşürmeye çalıştığını göstermektedir. Ehl-i kitabın

²⁰¹ Bakara 2/109.

²⁰² Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 135, 136; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, I, 172, 173.

modern kullanımıyla misyonerlik diyebileceğimiz çalışmaları karşısında Kuran'da affin öğütlenmesi; Müslümanların onlara cevap vermemesi, intikam hırsıyla olaya yaklaşmaması için bir öğüt olarak kabul edilebilir.²⁰³

Ayette dikkati çeken bir diğer ifade ise “Allah’ın emri gelinceye kadar” şeklindeki kayıttır. Söz konusu kayıt, Hz. Peygamber’in ve Müslümanların kuvvetlenmesi şeklinde anlamlandırıldığı²⁰⁴ gibi savaş emrinin gelmesiyle bu müsamahalı yaklaşımın sona ereceği şeklinde de anlaşılmaktadır.²⁰⁵ Ancak bu kaydı, Allah’ın kıyamet günündeki cezalandırması olarak anlayan ve bu bakımdan onların dünyada cezalandırılmasının doğru olmadığını dile getirenler de olmuştur.²⁰⁶ Aslında risalet sürecindeki uygulamalar, muhatapların kendi dinlerine davet çalışmalarının sözel boyutta kalıp zorlamaya varmama kaydıyla, dünyevî bir cezasının olmayacağını göstermektedir. Bu bakımdan Yüce Allah, bir fitne ve savaşa sebep olmadan Müslümanların onları affetmelerini istemektedir.²⁰⁷ Anlaşıldığı üzere sözel olarak kendi dinlerinin tebliğini yapan farklı inanç mensuplarına izin verilmiş, cezalandırılmaları konusunda herhangi bir dünyevî yaptırım olmaksızın onlar, Allah’ın vereceği ceza-ya bırakılmıştır.

Allah Teâlâ, Ehl-i kitabın hasetle başladıkları çalışmalarına Müslümanların güzel ahlakın gerektirdiği bir karşılığı vermelerini emretmektedir.²⁰⁸ Ayette “afv” ifadesinin yanı sıra “safh” kelimesinin de yer alması, muhatapların eylemleri sebebiyle sadece cezalandırmaktan kaçınarak onları affetmek değil; aynı zamanda onların bu hareketlerinin yanlışlığını görmezden gelerek onlara aldırış etmemeyi de anlatmaktadır.²⁰⁹ Bu şekilde, muhatapın affedilmesine karşın kalpte kalacak her türlü düşmanlık duygusu, tamamen temizlenmeye çalışılmaktadır.²¹⁰ Zaten tebliğ vazifesinin hakkıyla yerine getirilmesi de tebliğcinin muhatabına karşı olumsuz her duygudan

²⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 652.

²⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 652; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 382.

²⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 503; İbnu Ebî Hâtim, *Lübâbu't-Te'vil*, I, 206; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, I, 383.

²⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 652.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 652.

²⁰⁸ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 347.

²⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 503.

²¹⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 71

arınmasıyla mümkün olacaktır. Diğer taraftan ayetteki söz konusu ifadeler, Müslümanların güçlü olduklarının göstergesidir. Zira muhatapların belirli eylemlerine izin vermek, onları affetmek ancak güç unsurunu elinde bulunduran kimse için anlamlı olmaktadır. Müslümanların zayıf oldukları dönemlerdeki muhatapları affetme ifadeleri ise Müslümanların ilahi bir yardıma erişecekleri manasını ifade etmektedir.²¹¹

Ayetin içerdiği anlam örgüsü, devamındaki ifadeyle bütünlük arz etmektedir. “*Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir.*”²¹² Allah’ın kudreti muhatapları, diğer Müslümanlar gibi hidayete erdirici bir etkiye sahiptir. Ayrıca O, insanların inkarcı tutumlarıyla inananları dinlerinden döndürmeye çalışmalarının cezasını da verecek güçtedir.²¹³ Böylelikle Yüce Allah, Müslümanlara affetme olgunluğundaki yüceliği göstermektedir. Allah, insanlara sayısız nimetler sunarken onlar, nankörlükle kulluktan kaçınmakta; Allah adına iftiralara yaymaktadır. Allah Teâlâ, dileyseydi onları şu anda, aniden helak ederdi. Kuşkusuz, O’nun gücü buna yetmektedir. Ancak O, haddi aşan insanlara mühlet vermekte; onların yaptıklarına şimdilik ceza vermemektedir.²¹⁴ Aynı şekilde, güç unsurunu elinde bulunduran Müslümanların da muhataplarına karşı davranışlarında affediciliği esas almaları gerekmektedir.

İslam’ın tebliği konusunda söz konusu affedicik sadece gayr-i Müslimlere yönelik değildir. Müslümanların tepkileri ve yanlışları karşısında da aynı politika- nın devam ettirildiği görülmektedir: Değerlendirmeye aldığımız ilkeler, dinin mübelliği Hz. Peygamber’in risalet süresince takip edilmiş ve bu bakımdan tebliğ konusunda önemli başarılar elde edilmiştir. Yüce Allah, bu meseleyi şu şekilde beyan etmektedir: “*Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah’tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.*”²¹⁵

²¹¹ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, I, 347.

²¹² Bakara 2/109.

²¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 503.

²¹⁴ İbnu Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-Tenvîr*, I, 691.

²¹⁵ Âl-i İmrân 3/159.

Ayet, Uhud savaşında Müslümanların yaşadığı olayların anlatıldığı bir bağlamda gelmektedir. Bu savaş özelinde, Allah Rasulü'nün muhataplarına karşı davranmış modelinden övgüyle bahsedilmektedir. Söz konusu savaş, Hz. Peygamber'in emrine muhalefet edildiği bir olaylar zincirinin ardından meydana gelmiştir. Bu savaşta öncelikle savaşın şehrin savunması şeklinde mi, yoksa meydan savaşı şeklinde mi olacağı konusu gündeme gelmiştir. Bedir savaşına iştirak etmemiş, bir savaş meydana cihat etme iştiafındaki Müslümanlardan kimileri, meydan savaşı yapılması konusunda ısrarcı davranmışlardır. Hz. Peygamber, şehir savunmasının yapılmasını, şehir dışına çıkılmamasını istemesine rağmen, söz konusu grubun ısrarcı tutumu sebebiyle meydan savaşının yapılmasını kabul etmiştir. Daha sonra henüz savaşa başlamadan, ordunun üçte birini oluşturan Abdullah b. Übeyy taraftarları orduyu terk etmiştir. Savaş esnasında ise Allah Rasulü'nün kesin emrine rağmen okçular, yerlerini terk etmişler; bu sırada orduda bulunanlardan kimileri "Rasulullah öldürüldü!" diye çığırkanlık yapmışlardır. Hz. Peygamber, onları çağırmasına rağmen onlar kaçmışlardır. İşte, bütün bu olaylar, Allah Rasulü'nün ruhunda kuşkusuz, derin izler bırakmışlardır.²¹⁶

Ayet, bu olaylar ve tutumlar karşısında Hz. Peygamber'e seslenerek Allah'ın yardımıyla, şefkat ve merhamet sahibi olduğunu ve bu ilahi mevhibe devam ettiği müddetçe muhatapların muhalif tutumlarına tahammül gücünün kendisinde bulunacağını beyan etmektedir. Böylece Hz. Peygamber'in ahlakı, muhatapların kenetlenmeleri, İslam'a bağlanmaları bakımından kolaylaştırılmış; muhataplarca güzel bulunmuştur.²¹⁷ Ayrıca gönderildiği toplumun kendisine inansalar bile insan olduklarını, bu bakımdan gösterecekleri tepkinin insan tabiatından azade olamayacağı gerçeği de Allah Rasulü'ne hatırlatılmaktadır.²¹⁸

Kuran'da tebliğ çalışmalarına yönelik tepkiler bağlamında dile getirilen diğer bir husus, tepkilerin İslam'ın değerleriyle alay etme şeklinde olabileceğidir. Söz konusu tepkiler ve tebliğcinin buna yanıtı, tebliğ konusunda önem arz etmektedir. Mekke döneminde nazil olan "Ayetlerimiz hakkında dedikoduya dalanları gördüğün

²¹⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1836, 1837.

²¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 341.

²¹⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1839.

vakit başka bir söze dalıncaya kadar onlardan yüz çevir, uzaklaş. Şayet şeytan sana unutturursa hatırladıktan sonra (kalk), o zalimler grubu ile beraber oturma.”²¹⁹ ayetinde emredilen davranış modeli, Medine döneminde nazil olan bir başka ayetle devam ettirilmektedir: *“Oysa Allah size Kitap’ta (Kuran’da) ‘Allah’ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, onlarla oturmayın, aksi hâlde siz de onlar gibi olursunuz.’ diye hüküm indirmiştir. Şüphesiz Allah, münafıkların ve kâfirlerin hepsini cehennemde toplayacaktır.”²²⁰*

Ayetlerde alaycı muhataplara karşı gösterilen tavır, onların söz konusu eylemlerine yöneliktir. Eylem ortadan kalkınca, yani muhataplar “bir başka söze geçince” onlarla ilişki devam ettirilmektedir. Ayrıca ayetlerde, muhatapların yaptıklarının yanlışlığını ortaya koymak üzere Müslümanların tepki göstermeleri istenmektedir; böylelikle ilişkiyi devam ettirme kaygısıyla pasifliğe düşmeleri engellenmektedir. Diğer taraftan muhataptan uzaklaşma ile sınırlı olan Müslüman tepkisi, Medine döneminde, Müslümanlar otoriteyi elinde bulundurduğu zaman da devam ettirilmiştir. Elbette burada etkili olan, biraz önce değindiğimiz gibi tepkinin sözel boyutla sınırlı olmasıdır. Bu aşamada muhataplar, alaylı ifadeleriyle baş başa bırakılmakta; tebliğin verimli olmayacağı bir aşamada düşmanlığın artmasına sebep olacak tavırlar engellenmektedir. Muhataplar bu eylemlerini bıraktıkları zaman onlarla ilişkilerin devam ettirileceği açıktır.

Müslüman toplumun parçalanması için çalışan münafık gruplar için de aynı olumlu siyasetin sürdürüldüğü görülmektedir: *“Kendi işledikleri yüzünden başlarına bir musibet geldiği, sonra da ‘Biz iyilik etmek ve uzlaştırmaktan başka bir şey istememiştik.’ diye Allah’a yemin ederek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur? Onlar, Allah’ın kalplerindeki bildiği kimselerdir. Öyleyse onlara aldırma (e’rız anhüm). Onlara öğüt ver (‘ızhüm) ve onlara, kendileri hakkında etkili ve güzel söz (kavlen belîğan) söyle.”²²¹*

²¹⁹ En’âm 6/68.

²²⁰ Nisâ 4/140.

²²¹ Nisâ 4/63.

Ayetler Mescidi Dirâr'ı yapanlar hakkında nazil olmuştur. Bu kimselerin, Müslüman toplum aleyhine çalışmaları ortaya çıkıp merkez olarak kullandıkları mescidin yıkılması kararı alınınca, bu mescidi yapanlar, itiraz ederek iyilik yapma amacıyla olduklarını dile getirmişlerdir.²²² Devamındaki ayet, onlara karşı nasıl hareket edileceğini beyan etmektedir.

Ayette hem “اعرض” hem de “عظهم” ifadelerinin yer alması, “اعرض” çok anlamlı kelimesinin bilinen “yüz çevirme” manasının kastedilmediğini ortaya koymaktadır. Zira bir kişiden yüz çevrilerek ona öğüt verilmesinin mümkün olmadığı açıktır.²²³ Bu bakımdan kelimeye “aldırmamazlık” anlamı verilebilir. Dolayısıyla ayet, muhatapların bu hareketlerine aldırış edilmemesini; Hz. Peygamber'in onların içindeki kötülüklerini, hilelerini, planlarını ortaya dökmeden hareket etmesini emretmektedir. Böylelikle onların korku ve endişe içinde bırakılıp kötülüklerinin etkisiz kılınması sağlanacaktır.²²⁴ Diğer taraftan onlara etkili ve güzel söz söylenmesi emredilmektedir. “قولاً بليغاً” ifadesi, onların bütün gizli planlarına, Müslüman toplumu içeriden yok etme girişimlerine karşın onların kalplerini etkileyecek bir söz söylenmesini ifade etmektedir.²²⁵ Böylece Yüce Allah, onların cisimlerine, bedenlerine yönelik bir cezanın verilemeyeceğini; ancak onların uyarılıp korkutulacağını beyan etmektedir.²²⁶

Hitabın kapsayıcılığı nedeniyle ayet, bütün zaman ve mekânlara yönelik bir emir taşımaktadır. Müslüman idarenin, İslam'a bağlı bir toplum meydana getirebilmesi için öncelikle, muhataplardan kaynaklı hatalara müsamahalı yaklaşması gerekir. Toplumsal eğitim ve ıslah, ancak hataların makul ölçülerde izale edildiği, insanlar için yeni fırsatların sunulduğu bir ortamda gerçekleşebilir. Söz konusu durumun, tebliğcinin muhataplarına yaklaşımında vaz geçilemez ilkeler olacağı da açıktır.

²²² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, V, 265.

²²³ İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 164, 3. dipnot.

²²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X, 124.

²²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 558; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X, 124.

²²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 515.

Görüldüğü üzere Mekke döneminde, tebliğ özelinde muhataplarla kurulan olumlu ilişki, Medine döneminde de devam ettirilmiştir. Bu durum, olumlu eylem tarzının İslam'ın tebliğinde temel bir unsur olduğu hakikatini gündeme getirmektedir. Ancak, özellikle muhatapların tepkilerinin sözel boyutu aşip fiile dönüştüğü noktada, Medine döneminde, savunma hususu gündeme gelmektedir. Bu konuyu, tebliğle cihadın ilişkisi bağlamında bir sonraki bölümde ele alacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞ VE EYLEMDE SINIRLARIN ZORLANMASI

A. CİHAT

Tarih boyunca Müslümanların yaptığı savaşlar, savaşların yapıldığı yerlerdeki halkların Müslüman olması yahut Müslümanların bu halklarla birlikte yaşamaya başlaması, İslam'ın tebliği konusu çerçevesinde savaş anlayışını gündeme getirmektedir. Doğrusu, İslam'ın savaş anlayışı açık ve anlaşılır olmakla beraber, tarihî süreç içerisinde ideal ile ortaya konan pratik arasındaki çatışma ve bu durumun İslam aleyhindeki söylemlerde kullanılması, konuyu girift bir hale getirmiştir.

İslam tebliği için, savaş anlamındaki cihadın önemli bir araç olduğu şeklindeki söylemlerle İslam'ın kıyamete kadar devam edecek bir savaş anlayışına sahip bulunduğu, Hz. Peygamber'in sadece bir savaş peygamberi olduğu,¹ Müslüman yönetimin yeryüzünü dâru'l-harp ve dâru'l-İslâm diye ayırıp savaşın hâkim olduğu bir dış politika yürüttüğü,² amacın bütün dünyanın Müslüman olması yahut İslam hakimiyetini kabul etmesi olduğu³ iddialarının gündeme getirilmesi, tebliğ konusu bağlamında cihat meselesine yer vermemizi gerektirmiştir.

1. Cihadın Anlamı ve Kapsamı

İslam'ın teşri kıldığı savaş, düşmanlık ve saldırı eksenli diğer savaşlardan ayrılmaktadır. İnsanlık için yüce bir mahiyet ve gayeye sahip olması bakımından

¹ Goldziher, *el-Akîde ve 'ş-Şerîa fi'l-İslâm*, s. 27-29.

² Hitti, *History of the Arabs*, s. 136, 138.

³ Khadduri, *War and Peace*, s. 52, 53, 144, 251.

“harp” kelimesi yerine özel bir terim olarak “cihat” kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu açıdan cihat, hem gaye hem de mahiyeti itibariyle savaştan farklıdır.⁴

Cihad “chd” kökünden türemektedir. Kelimenin “cehd” şeklindeki kullanımı meşakkat, zorluk anlamına gelirken; “cühd” şeklindeki kullanımı kapasite, güç anlamına gelmektedir. “Mücâhede” ise düşmanı def etmek için büyük bir çaba ve güç sarf etmek anlamında kullanılmaktadır.⁵

Râgıb el-İsfahânî cihadın açık düşmanla, şeytanla ve nefisle olmak üzere üç türünün bulunduğunu söylemektedir.⁶ Cihadın bu kapsamlı tasnifi, cihadın sadece eylemden ibaret olmadığını ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere cihat denilince zihnimizde her ne kadar sadece savaş boyutuyla gösterilen bir çaba gelse de cihat, savaş anlamıyla sınırlı değildir. Aslında cihat, içinde bulunulan duruma göre görevini en iyi şekilde yapmaktır. Bu anlamda Müslümanlar savaştan imkana sahip olmadıkları zaman da içinde buldukları duruma uygun olarak görevlerini en güzel şekilde yerine getirerek cihat edebilmekteydi. Dolayısıyla İslam’ın cihadı sadece savaş anlamıyla sınırlandırmaması önemlidir; zira böylece Müslümanların her ortamda üstün olma imkanı söz konusu olabilmektedir; çünkü onlar vazifelerini en iyi şekilde yapmaktadırlar.

Cihadın sadece savaş anlamıyla sınırlandırılmaması konusunda önemli bir delil de Mekke döneminde Müslümanlara savaş için izin verilmediği bilinmesine karşın, Mekke döneminde nazil olan surelerde “cihad” ifadesinin kullanılmasıdır: “*Öyle ise kâfirlere itaat etme, onlara karşı bu Kuran’la büyük bir mücadele ver. (ve câhidhum)*”⁷

Allah Rasulü’nün cihadı, bu geniş anlam yelpazesini dikkate alarak kullandığı görülmektedir: “Eliyle cihad eden mümindir, diliyle cihad eden mümindir, kalbiyle cihad eden mümindir. Bunun dışında kalanlarda hardal tanesi kadar iman yoktur.”⁸ “Asıl mücahid nefsiyle cihat edendir.”⁹ Bakıma muhtaç anne-babası olup

⁴ Zuhaylî, *Âsâru’l-Harb*, s. 45.

⁵ Cevherî, “chd” md., II, 461; İbnu Fâris, “chd” md., II, 252; İbnu Manzûr, “chd” md., III, 133.

⁶ Bk. İsfahânî, “chd” md., s. 208.

⁷ Furkân 25/52; ayrıca bk. Ankebût 29/6, 69; Lokmân 31/15.

⁸ Müslim, “İmân”, 20; Tirmîzi, “Fiten”, 11.

da orduya katılmak isteyen bir kimseye “Sen onların uğrunda cihat et!” öğütünde bulunmuştur.¹⁰ Böylece Allah Rasulü cihadı, kişinin sahip olduğu konuma uygun olarak en güzel şekilde davranışı sergilemesi olarak kabul etmektedir ve ashabuna emirlerinde de buna işaret etmiştir.

Cihat kelimesinin sahip olduğu bu geniş anlam örgüsüne bu şekilde temas etmek, konunun anlatımı bağlamında gereklidir. Ancak bu çalışmada cihadın savaş anlamındaki kullanımlarına ve tebliğ bağlamında ön plana çıkan tartışmalara yer verilecektir.

2. Cihat İzninin Verilmesi

Kuran bütünlüğü içerisinde savaş, insanlık tarihi kadar kadim bir olgu olarak kabul edilmektedir. Beşer dünyası içindeki bu olgu, İslam sistemi içerisinde yorumlanarak değer hükümleri arasına katılmaktadır. Dolayısıyla savaş gerçeği İslam’da kabul edilmektedir.¹¹

Kuran’da insanın pek de istemediği bir durum olarak savaştan bahsedilmektedir: “*Savaş, hoşunuza gitmediği hâlde, size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.*”¹² Anlaşılan o ki; savaş, kabul etmemiz gereken bir olgudur. Bu açıdan bir dinin yahut toplumun savaştan yana olmaması, savaşın meydana gelmemesi için yeterli bir sebep değildir. Bazen hiç arzu edilmese de savaşa girilebilmektedir. Dolayısıyla bu konunun ele alınması insanlar için kaçınılmazdır. Realiteye hitap eden Kuran’ın, insanın sorunlarına çözüm getirmesi açısından savaş konusuna yer vermemesi düşünülemez.

Mekke döneminde Müslümanlara savaş izni verilmemişti. Bu dönemi ele alan ayetler, Müslümanların sabretmesini, affetmesini, müşriklerin eziyetlerine karşılık vermemelerini emretmekteydi.¹³ Bu dönemde inananların Hz. Peygamber’den savaş için izin istedikleri görülmektedir. Abdurrahman b. Avf ve yakın çevresi Al-

⁹ Tirmîzi, “Fedâilu’l-Cihâd”, 2.

¹⁰ Buhârî, “Cihâd”, 138; “Edeb” 3; Müslim, “Birr”, 5; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 31; Nesâî, “Cihâd”, 5.

¹¹ Atalay, *Birlikte Yaşama*, s. 155.

¹² Bakara 2/216.

¹³ Bk. İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 434.

lah Rasulü'ne gelerek "Ey Allah'ın Rasulü, biz müşrikken izzetli, şerefli insanlardık. Ancak iman edince müşrikler karşısında ezildik, küçük düştük." demişler. Hz. Peygamber ise "Ben affetmekle emrolundum." buyurmuştur.¹⁴ Bu dönemde kendisine savaşa izin vermesi için gelenlere bir başka öğüdü "Sabredin. Savaşla emrolunmadım." şeklindeydi.¹⁵

Medine dönemine gelince Müslümanlar, inanç hürriyetini sağlamak suretiyle muhatapların sözel saldırılarına karşı, benzer olumlu siyaseti sürdürmüşlerdir. Eylem boyutundaki saldırılar ise fertler arasında çözümlenecek problemler olduğu müddetçe sorunlar genele yansıtılmayarak olumlu siyasete devam edilmiştir. Ancak, artık toplu fiilî taarruzları sabırla, afla, aldırış etmemeye geçiştirilecek bir dönem kalmamıştır. Zaten saldırılar karşısında yeterli imkana sahip Müslümanların bu şekilde bir politika takip etmeleri de İslam'ın temel ilkeleriyle bağdaştırılabilir bir tavır değildir.

Medine döneminde Müslümanların kendilerine yönelik saldırılar karşısında fiilî savunmada buldukları, bu dönemdeki ayetlerin inananları cihada teşvik ettiği görülmektedir. Kuran'da cihatla ilgili çok sayıda ayet bulunmakla beraber cihada ilk olarak izin veren yahut cihadı emreden ayet üzerinde durmak istiyoruz. Tefsir kaynaklarında konuyla ilgili iki ayetten bahsedilmektedir:

"Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez."¹⁶ ayeti ile "Kendilerine haksız yere saldırılan kimselere (savaşma) izni verilmiştir -ve şüphesiz Allah onlara yardım ulaştıracak güçtedir. Onlar ki, sadece 'Bizim Rabbimiz Allah'tır!' dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Çünkü Allah insanları birbirlerine karşı savunmasız bıraksaydı, şüphesiz o zaman, içlerinde Allah'ın isminin çokça anıldığı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler (çoktan) yıkılıp gitmiş olurdu. Ve muhakkak ki Allah, O'nun davasına arka çıkanlara yardım edecektir. Çünkü Allah (her şeyi hükmü altında tutan) en yüce iktidar Sahibidir."¹⁷ ayetleri cihat konusunda nazil olan ilk ayetler olarak gösterilmektedir.

¹⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 257, 258.

¹⁵ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 388.

¹⁶ Bakara 2/190.

¹⁷ Hac 22/39, 40.

Rebi' b. Enes ve bazı rivayetlere göre İbnu Zeyd'den aktarılan görüşe göre savaşla ilgili ilk ayet, Bakara 190'dır. Bu ayet Medine'ye hicretten sonra nazil olmuştur.¹⁸ Söz konusu ayetin Hudeybiye anlaşması ile ilgili olduğu da gelen rivayetler arasındadır. Bu anlaşmanın yapıldığı yıl, Mekke müşrikleri, ihramlarını giymiş olarak Kâbe'yi ziyarete gelen Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanlara izin vermemişti. Bunun üzerine Hudeybiye'de bir anlaşma yapılarak Müslümanların beraberlerinde getirdikleri kurbanları burada kesip Kabe'yi ziyaret edemedi Medine'ye dönmeleri, ertesi yıl Mekke'ye gelerek üç gün süreyle Mekke'de Kabe'yi ziyaret etmeleri kararlaştırıldı. Daha sonra Müslümanlar Medine'ye döndüler. Ertesi yıl Müslümanlar, bir önceki yıl yapamadıkları umreyi kaza etmek üzere hazırlığa başladılar. Ancak müşriklerin anlaşma şartlarına uymamasından ve kendilerini Mekke'ye girdirmemelerinden korkmaktaydılar. Onlar, savaşın yasak olduğu haram ayda savaşmak istemiyorlardı. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.¹⁹

Konuyla ilgili olarak işaret ettiğimiz diğer ayetler ise Hac suresi 39 ve 40'tır.²⁰ Hz. Ebû Bekir'den nakledilen rivayete göre müşrikler Allah Rasulü'nü Mekke'den çıkartınca Ebû Bekir "Peygamberlerini çıkarttılar. İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn. Mutlaka helak olacaklar." dedi ve bu ayet nazil oldu. Hz. Ebû Bekir bu ayetin nazil olması üzerine yakında savaşın meydana geleceğini anladığını belirtmektedir. Ona göre savaşla ilgili ilk ayet, bu ayettir.²¹ Müslümanlar Mekke'de, müşriklerin eziyet ve işkencesine maruz kaldıkları dönemde, Allah Rasulü'nün kendilerine savaş için izin vermesini istiyorlardı. Ancak kendilerine izin verilmişti. Medine'ye hicretten sonra ise kendilerine savaşma izni verilmiştir. İbnu Abbâs, Dahhâk ve Katâde bu görüşü benimsemektedir.²²

¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 562, 563; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, 88; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 213; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 523.

¹⁹ Vahidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 29, 30.

²⁰ Hac suresindeki bu iki ayeti beraber ele aldık. Zira Saîd b. Cübeyr'den nakledilen rivayette iki ayet beraber zikredilmektedir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 643.

²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 643, 644.

²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 645; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 388; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 161; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 433, 434. İbnu Kesîr, Mücahid'in de bu görüşte olduğunu belirtmektedir.

Müfessir el-Kurtubî, Hac suresindeki ilgili ayetin savaşmış olsun yahut olmasın genel olarak Müslümanlara savaş için izin verdiğini, Bakara suresindeki ayetin ise sadece savaşanlarla Müslümanların savaşmasını emrettiğini belirtmektedir. Ona göre savaş konusundan bahseden ilk ayet Bakara suresindeki ayettir.²³

Aslında her iki görüşü de birlikte düşünerek Kuran'da cihat konusunda Müslümanlara izin veren ilk ayetin Hac 39, 40; Müslümanların cihat etmesini emreden ilk ayetin ise Bakara 190 olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Kuran'da savaş, öncelikle bir realite olarak kabul edilmiş ve Müslümanlara savaşabilecekleri beyan edilmiş; daha sonra savaşın bir zorunluluk haline geldiği durumlarda Müslümanların savaşmaları emredilmiştir.

3. Cihadın Sebepleriyle İlgili İddialar

İslam'da cihat konusu, oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Sebepleri, hedefleri, yapılış şekli üzerinde tartışmalar vakidir. Bu kapsamlı konular içerisinde tezimizin merkezine bağlı kalma ve bütünlüğü koruma endişesiyle cihadın tebliğe bakan yönünü, bu konudaki iddiaları ve Kuran'ın verdiği cevapları ele almaya çalışacağız.

İslam'ın cihat algısı konusunda tartışmaların yoğunlaştığı bölüm, cihadın sebebinin ne olduğu konusudur. Buna göre cihat, muhatabın inancındaki sapma nedeniyle, o Müslüman olmadığı için mi yapılır; yoksa asıl neden, muhatabın Müslümanlara ve tebliğe karşı saldırgan ve iflah olmaz tutumu mudur? Bu tartışmalar önemlidir; zira eğer sebebi, küfür olarak görürsek cihat, İslam'ın yayılması, tebliğin mutlaka başarılı olması için zorlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer sebep, muhatabın saldırı ve zulmü ise zaten cihadın tebliğe doğrudan ilgisi kaldırılmış olmaktadır. Bu bağlamda konuyla ilgili iddiaları ve delil olarak öne çıkan ayetleri değerlendirmeye çalışacağız.

a. Cihadın Sebebini Küfür Olarak Görenler

Bu görüş sahiplerine göre, gerek ayetler gerekse Allah Rasulü'nün hadisleri, muhatabların müşrik olması sebebiyle savaşların olduğunu göstermektedir. Cihadın

²³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 347, 348.

sebebini küfür olarak görenler, Kuran'daki cihatla ilgili ayetlerdeki mutlak savaşma ifadelerini delil olarak göstermektedir: *“Haram aylar çıkınca Allah’a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”*²⁴ Bu ayette kafirlerin saldırı ve düşmanlığından bahsedilmemesinin mutlak savaşma emri yer almaktadır. Dolayısıyla önemli olan muhatabın küfür içinde olmasıdır. Bu bakımdan kafir olanlarla mutlaka savaşılması gerekmektedir.²⁵

İslam’da cihadın sebebini küfür olarak kabul edenlerin delil olarak Tevbe suresindeki ayetleri kullandıkları görülmektedir: *“Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme âyetleri böyle açık ve anlaşılır kılıyoruz.”*²⁶ Bu görüş sahiplerine göre ayette belirtildiği üzere müşriklerin Müslüman olmasıyla beraber onlarla savaşa ara verilmektedir. Onların putlardan vaz geçip tevhide inanmaları, Hz. Muhammed’in peygamberliğini kabul etmeleri durumunda onlarla savaşılmayacağı beyan edilmektedir.²⁷ Dolayısıyla onlara karşı savaşın sebebini şirk olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁸ Bu açıdan müşriklerle savaşın nihâî hedefi, onları şirkten döndürmektir. Zaten Allah Rasulü’nün *“Ben insanlarla ‘Lâ ilâhe illallah’ deyinceye, namaz kılincaya ve zekat verinceye kadar savaşmakla emrolundum.”*²⁹ buyruğu küfrün ortadan kaldırılmasına yönelik bir çabayı ifade etmektedir.³⁰

İslam’da cihadın sebebini küfür olarak kabul edenler, cihat konusunda saldırganlık meselesini gündeme getiren ayetleri, kendi görüşlerine uygun olarak değerlendirmektedirler. Bu bakımdan cihadın saldırıya cevap şeklinde olmasını emreden *“Size savaş açanlara karşı Allah yolunda savaşın, ama (amacınızı aşıp) saldırganlık yapmayın; doğrusu Allah saldırganları sevmez.”*³¹ ayetinin Tevbe suresinde müşrik-

²⁴ Tevbe 9/5.

²⁵ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 259, 260; İbnu’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 456, 457.

²⁶ Tevbe 9/11.

²⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIV, 135.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII, 72

²⁹ Buhârî, “İmân”, 17; Müslim, “İmân”, 22; Tirmîzi, “İmân”, 1, 2.

³⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII, 74; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 111

³¹ Bakara 2/190.

lerle savaşmayı emreden ayetle neshedildiği belirtilmektedir.³² Böylece müşrik ve kafirlerle mutlak olarak savaşılması emredilmektedir.³³ Söz konusu ayetteki savaşanlarla savaşılması emri Tevbe suresindeki mutlak savaş emirleriyle birlikte düşünüldüğünde, aslında savaşma kabiliyeti olanlarla savaşılmasının emredildiği sonucuna ulaşılabilir.³⁴ Başlangıçta Müslümanlar güçsüzdü. Bu dönemde ancak kendileriyle savaşanlarla savaşmaları emredilmiştir. Müslümanlar güçlenince savaşın savaşmasın bütün müşriklerle savaşmaları emredilmiştir.³⁵ Dolayısıyla dile getirilen bu görüşlerde de cihadın sebebi olarak muhatabın küfrü benimsemesi ön plana çıkmaktadır.

Savaşın sebebini küfür olarak kabul edenler, savaşla ilgili ayetlerde yer alan fitne kelimesine dikkat çekmektedir: “*Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür.*”³⁶ “*Fitne kalmayıncaya ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.*”³⁷

Bu görüş sahiplerine göre ayette yer alan fitne kelimesi, yeryüzünde karışıklıklara sebep olan bir durumu ifade etmektedir. Küfür, sahibi için ölümden daha kötü bir duruma sebep olmaktadır.³⁸ Bu bakımdan fitne, şirk ve küfür anlamında alınabilir.³⁹ Fitnenin küfür anlamında olduğunu dile getirenler, bu görüşlerine delil olarak ayetin devamındaki “*Ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar*” ifadesini göstermektedir. Buna göre, dinin Allah’a ait olması, yalnızca O’na kulluk edilmesi, şirkin ortadan kalkması anlamına gelmektedir.⁴⁰ Yani inkarcılar, “Lâ ilâhe illallah” deyinceye kadar savaşa devam edilecektir. Zaten Allah Rasulü de bunu beyan etmiştir.⁴¹ “*Baskı ve şiddet kalmayıncaya ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse, şüphesiz ki Allah onların yaptıklarını hakkıyla görendir.*”⁴² ayeti de aynı hakikati dile getirmektedir.

³² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 561, 562, 569; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II, 87; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 523.

³³ Bk. Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 287; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 348.

³⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 288.

³⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 288.

³⁶ Bakara 2/191.

³⁷ Bakara 2/193.

³⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 289.

³⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 565; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II, 88, 89; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, I, 214, 215; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 525.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 291, 292.

⁴¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 572, 573; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 526. Rabi’ b. Enes ve Katâde bu görüşü savunmaktadır.

⁴² Enfâl 8/39.

Devamında gelen ayetteki “*onların vazgeçmeleri*” ifadesi ise onların küfür ve savaştan dönmelerini anlatmaktadır.⁴³ Ayetlerde düşmanlığın yalnızca “zalimler”e yönelik olacağı beyan edilmektedir. Ayette “zalimler” ile kastedilen ise müşriklerdir. Zira onlar Allah’a kulluk etmemektedir. Katâde, Rebi’, İkrime bu kimse-lerin “Lâ ilâhe illallah” demekten kaçındıklarını ve şirkleri sebebiyle zalimler olarak isimlendirildiklerini beyan etmektedir.⁴⁴ “*Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür.*”⁴⁵ ayetinde de şirk bir zulüm olarak beyan edilmektedir. Dolayısıyla şirk zulümüne karşı savaşmak gerekmektedir.⁴⁶

Görüldüğü üzere İslam’da cihadın sebebinin küfür olduğu kanaatinde olanlar, muhatapların saldırganlıklarını hiçe sayarak salt küfür ve şirk, savaşmak için yeter sebep olarak görmektedirler.

b. Cihadın Sebebinin Saldırı ve Zulüm Olarak Görenler

İslam’da cihadın, muhatapların sadece iman etmemeleri sebebine dayanmadığını dile getirenler, Kuran’da cihatla ilgili ayetlerin bunu ortaya koyduğunu söylemektedir. Buna göre, savaşla ilgili ayetler, muhaliflerin açık bir saldırı ve zulmünün söz konusu olduğunu beyan etmektedir: “*Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihad için izin verildi. Şüphe yok ki Allah’ın onlara yardım etmeğe gücü yeter. Onlar, haksız yere, sırf, ‘Rabbimiz Allah’tır.’ demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir.*”⁴⁷

Müslümanlara yönelik herhangi bir düşmanlık eylemine girişmeyen kimsele-re karşı Kuran’ın emrettiği davranış modeli, kafir de olsalar güzel muamelenin te-

⁴³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 572; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II, 88; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, I, 214; İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 526.

⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 572, 573; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II, 89; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, I, 214, 215.

⁴⁵ Lokmân 31/13.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 291, 292.

⁴⁷ Hac 22/39. Savaşın sebebinin saldırı ve zulüm olduğunu gösteren diğer ayetler ise şöyledir: “*Sizle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke’den) siz de onları çıkarın (Bakara 2/190).*” “*Şüphesiz Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu, Allah’ın doğru kanunudur. Öyleyse o aylarda kendinize zulmetmeyin. Fakat Allah’a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir (Tevbe 9/36).*”

mel alınması şeklindedir: “Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever. Allah, sizi ancak, sizinle din konusunda savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkararak ve çıkarılmanız için destek verenleri dost edinmekten men eder. Kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”⁴⁸ Eğer muhatabın küfrü sebebiyle onunla mutlaka savaşılması emredilmiş olsaydı her ne olursa olsun kafirlerle ilişkide güzel muamelenin söz konusu olması düşünülemezdi. Oysaki yüce Allah, kafirlerin davranışlarını esas kabul etmiş; sırf inançları sebebiyle onlarla hasmane ilişkiye girilmesini yasaklamıştır.

Savaşın sebebinin küfür olmadığını öne sürenlerin bir diğer delili ise Allah Rasülü'nün savaşa bizzat iştirak etmemiş olan kadın, çocuk, yaşlı, hasta, insanlarla ilişkiyi kesen din adamlarının öldürülmesini yasaklamasıdır. Bir harp esnasında Allah Rasülü bir kadının öldürülmüş olduğunu görünce “Bu kadın savaşmıyordu.” diyerek tepki göstermiş ve ileri birliklerin komutanı olan Halid b. Velid'e haber göndererek kadın ve çocukların öldürülmemesini emretmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber yalnızca savaşanlarla savaşılmasını emretmektedir.⁵⁰ Eğer cihadın sebebi küfür olsaydı kafir olan herkesin ortadan kaldırılması gerekirdi. Oysaki saldırı eylemine girmemiş olanlar inançlarına bakılmaksızın savaşın dışında tutulmuştur. Bu tutum savaşın sebebinin küfür değil; düşmanlık ve saldırı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İslam'da zimmet akdinin varlığı da savaşın sebebinin saldırı ve zulüm olarak kabul edenlerin kullandıkları önemli bir delildir. Kuran'da kafirlerle yapılan savaşın, onların zimmet akdini kabul etmeleriyle sona ereceği beyan edilmektedir: “Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimseleyle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.”⁵¹ Bu akitle onların saldırı ihtimalleri sağlama alınmaktadır. Cihadın sebebi küfür olsaydı muhatapların İslam'a girmesine kadar savaşın devam etmesi gerekirdi.⁵² Diğer taraftan cizye ile amaç, kafirlerin inançlarından dolayı onları cezalandırmak değildir. On-

⁴⁸ Mümtetine 60/8, 9.

⁴⁹ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, II, 457.

⁵⁰ İbnu Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 17.

⁵¹ Tevbe 9/29.

⁵² Yaman, *Savaş*, s. 73.

ların savaştan vazgeçip Müslümanlarla barış yapmalarını sağlamaktır. Cizye, gayr-i Müslimlerin, can emniyetlerinin sağlanması ve yurttaşlık haklarını kazanmalarının bir bedeli olarak⁵³ Müslüman yönetime ödedikleri vergidir. Dolayısıyla cizye, savaşın sebebinin saldırı ve düşmanlık olduğunu göstermektedir.

İslam'da aslolan, insanın masumluluğu ve kanının haram olmasıdır.⁵⁴ “Onlar, Allah ile beraber başka bir ilâha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır cezaya çarptırılır.”⁵⁵ Allah Teâlâ, insanları öldürülmeleri için yaratmamıştır. Bir insanı öldürmek bütün insanlık adına kara bir leke olarak kabul edilmelidir. Ancak harp ve tecavüz gibi bir saldırganlık sebebiyle öldürme eylemi söz konusu olmalıdır.⁵⁶

Savaşın bir sebebi de fitnedir. “Artık inanç üzerinde baskı (fitne) kalmayınca ve ibadet/kulluk serbestçe Allah'a yapılıncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.”⁵⁷ Fitne, imtihan anlamına gelmektedir. Müslümanların dinlerinden dönmeleri için tabi tutuldukları zorlu imtihanı ifade etmektedir.⁵⁸ Dinden döndürme çalışmaları hem dünya hem de ahiret hayatının yıkımına yol açmaktadır. Dolayısıyla fitne, muhaliflerin inananlara yönelik baskı, zulüm ve işkencelerini ifade etmekte; bu durumun kargaşa ve düzensizliğe sebep olduğu ortaya konulmaktadır.

4. Cihadın Sebepleri

Kuran'da cihadı konu edinen ayetler bütüncül olarak ele alındığında savaşın sebebinin muhatabın inancı olmadığı görülecektir. Sebepler daha çok üç mesele üzerinde yoğunlaşmaktadır: Saldırı, anlaşmaların ihlali ve fitne.

a. Saldırı

İslam'da savaş, muhatabın inancına bağlı olarak değil; tutumuna göre yapılmaktadır. Cihadın sebebi, muhatabın Müslümanlara ve İslam'ın tebliğine yönelik

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 199.

⁵⁴ İbnu Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 17.

⁵⁵ Furkan 25/68.

⁵⁶ İbnu Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 17

⁵⁷ Bakara 2/193.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 291.

saldırgan politikasıdır. Cihat konusuyla ilgili ilk ayetler, aslında savaşın neden yapıldığını da ortaya koymaktadır: “*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.*”⁵⁹ *O hâlde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın, (fakat ileri gitmeyin). Allah’a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.*”⁶⁰

“*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın*” emri savaşmayanlarla savaşılmayacağını göstermektedir. Dolayısıyla, İslam’ın temel bir ilkesi ortaya konulmaktadır. Bu bakımdan söz konusu hüküm, muhkemdir.⁶¹ Müfessir et-Taberî, ayetin muhkem olduğu görüşünü benimsemektedir. Zira ayetle ilgili neshin olması kadar olamaması da söz konusudur. Bu konuda kesin bir delil mevcut değildir. Aynı zamanda böyle bir meselede hüküm vermeye kimsenin hakkı yoktur. Zira ortada Allah’ın koyduğu hükümleri iptal etme söz konusudur.⁶²

Ayette muhataplar, “savaşanlar” olarak zikredilmektedir. Bu kimseler savaş için hazırlık yapanlar, savaşma gücüne sahip olan ve savaşa girişenlerdir. Bunların dışında kalan kadın, yaşlı ve çocukların bu niteliklerden uzak olmaları sebebiyle, bunlarla savaşılması yasaklanmıştır.⁶³ Dolayısıyla savaşmak için sebep, muhatabın küfür içinde olması değil; saldırgan tutumdur.

Yer verdiğimiz ayetler topluluğu, müşriklerin Müslümanları hicrete zorladığını ortaya koymaktadır. Bu durum da savaşın sebepleri arasında sayılabilir. Ayette belirtildiği üzere önce onlar, Müslümanları buldukları yerden çıkartmışlardır. Dolayısıyla Müslümanların savaşı ilk başlatan olmadığı vurgulanmaktadır.⁶⁴ Devamındaki “eğer vazgeçerlerse” ifadesi, onların savaştan vazgeçmeleri durumunda kendileriyle savaşılmayacağını beyan etmektedir.⁶⁵ İfadenin devamında Allah’ın affediciliğinden bahsedilmesi, tövbe boyutunda bir dönüşü de akla getirmektedir. Ancak diğer taraftan onların savaştan dönmeleri de söz konusudur. Bundan dolayı

⁵⁹ Bakara 2/190.

⁶⁰ Bakara 2/194.

⁶¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 562, 563.

⁶² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 563;

⁶³ Sa’dî, *Teysîru’l-Kerîmi’r-Rahmân*, I, 89.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 564, 565, 566.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 291.

bu vaz geçişi, onların küfür ve saldırıdan dönmeleri şeklinde tefsir edenler de olmuştur.⁶⁶ Aslında ifadenin sahip olduğu her iki anlamı da koruyarak bir anlam verilebilir: “Eğer onlar savaştan dönerlerse siz de onlardan ellerinizi çekin” yahut “eğer onlar küfürden dönerlerse kuşkusuz, Allah imanlarını kabul eder ve onların daha önceden işlemiş olduklarını bağışlar.”⁶⁷ Devamındaki ayette geçen “zalimler” ifadesi ise onların saldırgan tutumlarını anlatmaktadır. Mücahid, bu görüşü savunmaktadır.⁶⁸ “Dinin tamamen Allah’ın olması”na gelince bu, Allah’tan başka hiçbir kimseden korkmadan insanların inanmaları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla inandığı için kimse ne kınanacak ne de inanmadığı için zorlanacaktır.⁶⁹

Cihada izin veren Hac suresindeki ayette de sebep olarak karşı tarafın saldırgan ve zalim oluşu dile getirilmektedir: “*Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihat için izin verildi.*”⁷⁰

Ayetler, Müslümanlara zulmedildiğini beyan etmektedir. Müşrikler Müslümanlarla savaşmak suretiyle onlara zulmetmişlerdir. Devamındaki ayette, savaş izninin verildiği kimselerin haksız yere yurtlarından çıkartıldığı anlatılmaktadır. Bu haksızlık, onlara hem sözel hem de fiilî saldırılarla eziyet etmek; onların inanmalarına, inandıkları gibi yaşamalarına fırsat vermemek şeklindedir.⁷¹ Oysaki onlar kavimlerine bir kötülük etmiş değillerdi.⁷² Onların tek suçu tevhide inanmak,⁷³ “Rabbimiz Allah” demektir.⁷⁴ Diğer taraftan fitraten insanların doğdukları yerde yaşamak istedikleri ve bunun onların bir hakkı olduğu bilinmektedir.⁷⁵ Dolayısıyla Müslümanlar, en tabii haklarından mahrum bırakılmıştır.

İslam’da cihad, mazlum durumundaki tüm Müslümanları kurtarmak için girişilecek bir çaba olarak görülmektedir. Bu bakımdan bağlı buldukları siyasi otorite tarafından en tabii hakları ellerinden alınarak zulme uğrayan, zayıf düşürülen

⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 569.

⁶⁷ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 170.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 574.

⁶⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 170.

⁷⁰ Hac 22/39, 40.

⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVIII, 645, 646.

⁷² İbnu Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 434.

⁷³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XXIII, 229.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 69.

⁷⁵ İbnu Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-Tenvîr*, XVII, 274.

Müslümanların kurtarılması için fiilî teşebbüslerde bulunmak gereklidir. Askerî, iktisadî ve uluslar arası konjenktürel şartlar elverirse bu müdahalenin savaş boyutuna taşınabilmesi de mümkündür.⁷⁶ “*Size ne oluyor da, Allah yolunda ve ‘Ey Rabbimiz! Bizleri halkı zalim olan şu memleketten çıkar, katından bize bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver.’ diye yalvarıp duran zayıf ve zavallı erkekler, kadınlar ve çocukların uğrunda savaşa çıkmıyorsunuz?*”⁷⁷

Bir taraf haksız bir savaş başlattığında buna karşı çıkararak savaşa katılmak Kuran'da bir hak olarak ortaya konulmuştur: “*Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır). Ama kim affeder ve arayı düzeltirse, onun mükâfatı Allah'a aittir.*”⁷⁸

Allah Rasulü'nün muhalifleriyle ilişkilerinde, saldırılara cevaplar verdiği görülmektedir. Hz. Peygamber, Gassani melikinin gönderilen elçiyi öldürmesi üzerine Mute bölgesine kuvvet göndermiştir.⁷⁹ Medine sınırlarını geçerek ashabtan birini öldüren Ebû Süfyan ve adamlarını takip etmek üzere düzenlenen Sevik Gazvesi de misilleme örnekleri arasında sayılabilir.⁸⁰ Ancak misilleme konusunun temel insânî değerler ve İslam'ın ilkeleriyle çelişen bir duruma sebep olmamasına özen gösterilmelidir.⁸¹ Uhud savaşında Müslümanların şehit edilip vücutlarına müsle yapılması üzerine Hz. Peygamber ve Müslümanlar, müşriklere karşı zafer kazanmaları durumunda kafirlerin cesetlerine müsle yapacaklarına yemin etmişlerdi.⁸² Yüce Allah onların bu şekilde davranmalarını yasaklamıştır: “*Eğer ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle cezalandırın. Eğer sabrederseniz elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır.*”⁸³

Misliyle mukabelede bulunurken sınırları çizen bir diğer husus da sorumluluğun ferdî olmasıdır: “*De ki: ‘Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mi arayayım? Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir*

⁷⁶ Yaman, *Savaş*, s. 87.

⁷⁷ Nisâ 4/75.

⁷⁸ Şûrâ 42/40-42.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, II, 149.

⁸⁰ İbn Hişam, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, II, 44; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, III, 457.

⁸¹ Yaman, *Savaş*, s. 28.

⁸² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 322; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 53; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 614.

⁸³ Nahl 16/126.

günahkârın günah yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabbinizedir. O size, ihtilaf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir."⁸⁴ Anlaşıldığı üzere muhataplardan kimilerinin işlediği suçlar topluma teşmil edilemez. En çok savaş zamanlarında önem kazanan bu husus, İslam'da temel bir ilke olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak Müslümanların düşmanlık ve aşırılıkla mütecaviz bir tavır içine girmeden saldırıya karşılık vermesine izin verilmektedir. Böylelikle bir saldırının makul ölçüler içinde bertaraf edilmesi istenmektedir, cihadın intikam duygusuyla fevrî hareketlere dönüşmesi yasaklanmaktadır.⁸⁵

İslam'da cihat, muhatabın saldırgan tutumu sebebiyle, hakların korunması amacıyla yapılmaktadır. Saldırıya karşı bir tür misilleme olan bu davranış, intikamdan farklıdır. Savunma amacıyla ortaya konan tepkiyi intikam hissinden ayıran en önemli husus, ilkinin yaşamı sürdürme gibi biyolojik bir amaca hizmet ederken ikincisinin zaten zarar, yıkım olmuş bitmişken zayıfların, güçsüzlerin bir tepkisi olarak ortaya çıkmasıdır. Öç almak için girişilen mücadelede akıl dışı eylemler ön plana çıkmaktadır. Yapıcı uğraşı içindeki bireyler bu tip mücadelelerde taraf olmaktan sakınırlar.⁸⁶ Bu nedenle İslam'da cihadın bir sebebi olarak ortaya konulan saldırıya karşılık verme ilkesinin devamında, sınırların korunması öğütüne de yer verilmektedir: "*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.*"⁸⁷

b. Anlaşmaların İhlali

Kuran, anlaşmalara sadakati öğütlemektedir: "*Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır.*"⁸⁸

Kuşkusuz, anlaşmaların geçerliliği, tarafların beraberce anlaşmaya sadakatiyle mümkün olmaktadır. Kuran'da, yapılan anlaşmalara sadık kalmayan, Müslümanları arkadan vurmaya çalışan kimselere karşı savaşın gerekli olduğu vurgulan-

⁸⁴ En'âm 6/164.

⁸⁵ Derveze, *ed-Dustûru'l-Kur'ânî*, I, 393.

⁸⁶ Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, s. 25, 26.

⁸⁷ Bakara 2/190.

⁸⁸ Ra'd 13/20.

maktadır: “(Anlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik etmesinden korkarsan, sen de anlaşmayı bozduğunu aynı şekilde onlara bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez.”⁸⁹

Risalet sürecindeki tatbikat, anlaşmalara sadakate önem verildiğini göstermektedir. Hudeybiye Anlaşması henüz yazım aşamasındayken Süheyl b. Amr’ın oğlu Ebû Cendel, ayaklarında zincirleri sürüyerek gelmiş ve Rasulullah’a iltica etmişti. Hz. Peygamber, Süheyl’den oğlu Ebû Cendel’i kendisine hibe etmesini istemiş; ancak o, bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Allah Rasulü, anlaşmaya bağlı kalması gerektiğini söyleyerek onu himaye etmemiş; hatta bu konuda ashabının itirazlarını da dikkate almamıştır.⁹⁰ Hz. Peygamber, daha sonraki benzer bir hadisede de tutumunu değiştirmemiş; anlaşmaya sadakatini sürdürmüştür. Mekke’de müşrikler tarafından hapsedilen, sonra Medine’ye kaçmayı başaran Ebû Basir’i geri almak üzere iki temsilci gönderen Kureyş’e Ebû Basir teslim edilmişti.⁹¹

Allah Rasulü, Mekke müşriklerine verdiği sözde sadık kalırken onlar, Müslümanların müttefiki olan Huzaa’ya karşı kendi müttefikleri Beni Bekr’e yardım etmişlerdi. Böylece Kureyş, Hudeybiye anlaşmasını ihlal etmişti. Zira anlaşmaya göre her iki taraf ve tarafların müttefikleri saldırı ve baskıdan uzak olacaktı. Oysaki Benî Bekr ve onlara yardım eden Kureyş, anlaşmaya vefasızlık göstermiştir.⁹²

İslam’da en zor zamanlarda bile anlaşmaya, verilen söze sadakat gösterilmesi gerektiği kabul edilmiştir. Ancak anlaşmaların her iki tarafının da anlaşmalara karşı aynı hassasiyeti göstermeleri gereklidir. Onların sözleşmelere uymaması, Müslümanları kandırmaya çalışmaları yahut Müslümanlara karşı düşmanlarla işbirliğine girişmeleri anlaşmanın ihlali demektir. Söz konusu durumda İslam’da savaşın gerekli olduğu kabul edilmektedir.

c. Fitne

Fitne kelimesi Arapça “ftn” kökünden türemiş bir isimdir. Bu kelime sözlükte altın ve gümüş gibi madenleri ateşe atıp sahtesiyle safını birbirinden ayırma işlemini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu işlemi gerçekleştiren kuyumcuya

⁸⁹ Enfâl 8/58.

⁹⁰ İbnu Hişam, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, II, 318.

⁹¹ İbnu Hişam, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, II, 323.

⁹² İbnu Hişam, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, II, 395; İbnu Sa’d, *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*, II, 134.

“fettân” (ateşte eriten) denilmektedir.⁹³ Yine bu kelime bir şeyi denemek, sınamak anlamında kullanılır.⁹⁴ Altının iyisinin kötüsünden ateşle ayrılması gibi insanların da iyisini kötüsünden, samimi olanını sahtekârından ayırmak için denenmesi, imtihana tutulması anlamında bu kelime kullanılmaktadır.⁹⁵ Kelimenin söz konusu anlamıyla ilişkili olarak Araplar, insanları kabirde sorgulamakla görevli Münker ve Nekir’e “fettânu’l-kabr”, kabirde sorgulanmaya ise “fitnetü’l-memât” demektedirler.⁹⁶

Fitnenin diğer bir anlamı eziyet etmek, işkence etmek, öldürmektir.⁹⁷ İnsanı yakarak ve ona farklı şekillerde işkence ederek inancından ve dininden döndürme çalışmalarını için bu kelime kullanılmaktadır. Müşriklerin Müslümanlara dinlerinden dolayı işkence etmesi, “yüftenûne bidînihim” ifadesiyle anlatılmaktadır.⁹⁸ Bir şeyi vazgeçirmek, döndürmek, hedefinden uzaklaştırmak anlamında da fitne kelimesi kullanılmaktadır.⁹⁹ Kişiyi fitneye düşürmek, dalalete, günaha düşürmek anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁰ Bu kelimenin diğer bir anlamı ise insanlar arasında kargaşa ve huzursuzluk çıkarmaktır. İnsanların birbirleriyle savaşmaları anlamında fitne kelimesinin çoğulu olan “fiten” kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰¹

Fitne kelimesi Kuran'da dile getirdiğimiz bu anlamlardan özellikle imtihan, bela, musibet, saptırma, delilik, azap, mazeret, günah, savaşma, kargaşa, huzursuzluk, baskı ve işkence manalarında kullanıldığı görülmektedir.¹⁰² Ancak biz, konumuzla ilgili olarak bu kelimenin saldırı, zulüm ve baskı anlamlarının ön plana çıktığı ayetleri ele almaya çalışacağız.

Konumuzla ilgili ayetlerden ilki “*Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür.*”¹⁰³ Aynı surenin 217. ayetinde ise “Fitne öldürmekten daha büyük

⁹³ Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301; Cevherî, “ftn” md., V, 2175.

⁹⁴ Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301; İbnu Fâris, “ftn” md., IV, 472.

⁹⁵ İbnu Fâris, “ftn” md., IV, 472.

⁹⁶ İbnu Manzûr, “ftn” md., XIII, 317; Feyruzâbâdî, “ftn” md., 1221.

⁹⁷ Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301.

⁹⁸ Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301.

⁹⁹ İbnu Manzûr, “ftn” md., XIII, 317; Feyruzâbâdî, “ftn” md., 1221.

¹⁰⁰ İbnu Manzûr, “ftn” md., XIII, 317; Feyruzâbâdî, “ftn” md., 1221.

¹⁰¹ Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301.

¹⁰² Fitne kelimesinin Kuran'da kullanıldığı anlamları ve bu kelimenin Türkçeye çevirisiyle ilgili olarak bk. İşler, “Fitne Katilden Beter mi?”, s. 137-153.

¹⁰³ Bakara 2/191.

bir suçtur.” ifadesinin geçtiği görülmektedir. Önceki ayetin bağlamı fitne kelimesinin hangi manada kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bakara 190-194. ayetler kendileriyle savaşanlarla savaşma izninin Müslümanlara verildiğini beyan etmekte; devamında ise fitnenin adam öldürmekten daha kötü olduğu ortaya konularak adeta emrin gerekçesi sunulmaktadır.¹⁰⁴ Ayet müşriklerin fitne eylemleri ile onlarla savaşmayı mukayese ederek fitnenin çok daha ağır bir durum olduğunu beyan etmektedir. Söz konusu fitnenin özellikle de Mekke’de Müslümanların içinde buldukları ortamla ilişkili olduğu söylenebilir.¹⁰⁵ Zaten fitne kelimesinin yer verdiğimiz anlamlarından biri de kişinin dini sebebiyle çeşitli baskı ve eziyete maruz kalmasıdır.¹⁰⁶ Dolayısıyla Müslümanların inançlarından dolayı çeşitli işkencelere maruz kalmaları, bazıları dövülürken bazılarının da öldürülmeleri, her türlü haklarının saldırıya uğraması, Mekke’den sürülmeleri, Kâbe’yi ziyaret etmelerine engel olunması, Hz. Peygamber’e suikast düzenlemeye çalışması, İslam’ın önünü kesmek için inananlara saldırımları gibi tüm eylemleri, uğradıkları fitnenin anlam örgüsü içine girmektedir.¹⁰⁷ Müslümanlara yönelik bu saldırıların direk öldürme eylemi olmamasına karşın öldürülmekten daha ağır bir durum olarak belirtilmesinde, temel haklarının elinden alınması durumunda insanın ölümü temenni eder hale gelmesi ve bunun da ölümden daha ağır olmasının etkisi vardır.¹⁰⁸ İnsanın dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayarak benimsediği inancı uğrunda baskı görmesinden daha büyük bir bela olmasa gerektir.¹⁰⁹ Ölüm insanı yalnızca dünyadan çıkarırken fitne hem dinden hem dünyadan çıkartır.¹¹⁰ Bu bakımdan da insan için tehlikeli bir durumdur. Ayeteki fitne ifadesinin taşıdığı bu anlamlarla birlikte düşünüldüğünde ayeti “bir kimseye inancından dolayı baskı (zulüm, işkence) yapmak, onu öldürmekten daha be-terdir.”¹¹¹ şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

“Fitne kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşı-

¹⁰⁴ Keskin, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, s. 78.

¹⁰⁵ Merâğî, *Tefsîru’l-Merâğî*, II, 89, 90.

¹⁰⁶ Bk. Halîl b. Ahmed, “ftn” md., III, 301.

¹⁰⁷ Keskin, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, s. 79.

¹⁰⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 695.

¹⁰⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 209.

¹¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 695.

¹¹¹ İşler, “Fitne Katilden Beter mi?”, s. 153.

dir."¹¹² ayetinde fitne, tamamen ortadan kaldırılması gereken bir durum olarak ifade edilmektedir. Muhammed Abduh, ayetteki ifadeyi müşriklerin Müslümanlara eziyet edecek güçten yoksun bırakılmaları şeklinde tefsir etmektedir. Böylelikle onlar, Müslümanların dinlerini yaşamalarına ve tebliğ faaliyetlerini sürdürmelerine engel olamayacaklardır.¹¹³ Böylece Yüce Allah Allah'ın dinine davet özgürlüğünü ve bu daveti kabul edenlerin can güvenliğinin sağlanmasına kadar zalim inkarcılarla savaşılmasını emretmektedir.¹¹⁴

Bu ayetin tefsiriyle ilgili olarak aktarılan bir rivayete göre; İbnu Zübeyr döneminde yaşanan karışıklık esnasında iki kişi, İbnu Ömer'e gelerek neden savaştan geri durduğunu öğrenmek isterler. İbnu Ömer "Müslüman kardeşimin kanını dökmeye korkusu savaştan geri durmama sebep oluyor." diye karşılık verir. Bunun üzerine gelen şahıslar ele aldığımız Bakara 193. ayeti okuyup onun bu yaptığına itiraz edince İbnu Ömer, "Biz fitne kalmayınca kadar savaştık ve din de Allah'ın oldu. Oysaki sizler fitne çıksın ve din Allah'tan başkasına ait olsun diye uğraşıyorsunuz." şeklinde karşılık verir.¹¹⁵ Bir başka rivayette İbnu Ömer cevabında "Biz Allah Rasulü döneminde Müslümanlar henüz azken müşriklere karşı savaştık. O zaman mümin, dini hususunda fitneye uğratılırdı. Müşrikler o mümini ya öldürür yahut da ona eziyet ve işkence ederdi. Artık Müslümanlar çoğaldı ve fitne kalmadı." demektedir.¹¹⁶ Dolayısıyla İbnu Ömer fitneyi toplumdaki karışıklık ve kargaşa anlamında değil de inancından dolayı kişinin baskı ve işkence görmesi, hatta öldürülmesi anlamında kullanmaktadır.¹¹⁷

İslam'da fitnenin önemli görülüp savaş sebebi olarak kabul edilmesi, inanç hürriyetini korumak için İslam'ın gösterdiği hassasiyeti gözler önüne sermektedir. Dinin tebliğ edilmesi noktasında ciddi bir engel oluşturan fitne, aynı zamanda din üzerindeki hakimiyetin sadece Allah'ın olmasını da engellemektedir. Bu yüzden fitnenin ortadan kaldırılması, dinin kapsamı içine giren gerek iman gerekse ibadet ko-

¹¹² Bakara 2/193; ayrıca bk. Enfâl 8/39.

¹¹³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 170.

¹¹⁴ Küçük, *Kur'an'da Toplumsal Sinanma*, s. 132.

¹¹⁵ Buhârî, "Tefsîr", Enfâl 5.

¹¹⁶ Buhârî, "Tefsir", Bakara 30.

¹¹⁷ Keskin, *Fitne Kavramı*, s. 82.

nularında hiç kimseye karşı ikiyüzlü olmamayı, hiç kimseyi kandırmamayı, aldatmamayı; inancını gizleme ihtiyacı duymaksızın alenen yaşamayı ifade etmektedir.¹¹⁸

Kimi tefsirlerde fitnenin şirk ve küfür¹¹⁹ olarak tefsir edildiği görülmektedir. Bu durumda fitnenin ortadan kaldırılması küfür ve şirkin yok edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla İslam'da cihat, şirk ve küfrün yeryüzünden tamamen silinmesine kadar devam edecek bir mücadeleyi ifade etmektedir; oysaki fitnenin kelime anlamları içinde şirk ve küfür geçmemektedir. Ayrıca ayetler, Müslümanların inançlarından dolayı müşriklerden baskı ve eziyet gördüklerini beyan etmektedir. Bu durumda söz konusu ifadenin küfürle beyan edilmesi pek tutarlı görünmemektedir. Diğer taraftan Kuran, yeryüzünde bulunanların çoğunun inkar edeceği yani küfür üzere kalacağını, önceki peygamberlerin risaletleri döneminde olduğu gibi Hz. Peygamber için de aynı gerçeğin söz konusu olacağını beyan etmektedir. Allah dileseydi hepsinin inanacağını; fakat Allah'ın bunu murat etmediği hakikatini ortaya koyan Kuran, nasıl olur da Allah'ın murat etmediği bir durumu insanlar için bir sorumluluk olarak belirler? Doğrusu, Kuran'ın genel muhtevası, fitnenin küfür ve şirk olarak anlamlandırılmasına müsait değildir.

Dile getirdiğimiz bu hususlara rağmen, fitnenin neden şirk ve küfür olarak anlamlandırıldığı üzerinde durursak konunun tarihî arka planı dikkate alınarak bir değerlendirmede bulunulabilir. Hz. Peygamber'in risaletinin ilk dönemlerinden itibaren inkarcılar ve müşrikler tebliğin önünü kapatmak için her türlü baskı ve zulmü yapmışlardı. Kendileriyle barış içinde bir topluluk oluşturma arayışları, onların sert tepkileri yahut Müslümanları arkadan vurmalarıyla sonuçsuz kalmaktaydı. Müslümanların bilinçlerinde inkarcıların fitneyle özdeşleşmiş varlıkları, fitne deyince artık sadece inkarcı ve müşriklerin akla gelmesine sebep olmuştur.¹²⁰ Zaten bazı tefsirlerde fitne, şirk olarak gösterilirken şirkin zulme sebep olduğu hususu dile getirilmektedir.¹²¹

¹¹⁸ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 211.

¹¹⁹ İbnu Kuteybe, *Tefsîru'l-Garîbi'l-Kur'ân*, s. 76, 77; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 565; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, 88, 89; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 214, 215; İbnu Kayyim, *Bedâiu't-Tefsîr*, I, 170; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 525.

¹²⁰ Bk. Atalay, *Birlikte Yaşama*, s. 145.

¹²¹ Bk. Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 170.

Görüldüğü üzere İslam'da cihadın sebeplerinden biri olarak belirtilen fitne, şirk ve küfür manasında değil; inananlara yönelik işkence ve eziyet anlamındadır. Müslümanları dinlerinde döndürmek için söz konusu olan bu fitne, inanç hürriyetinin sağlanması bakımından Kuran'da cihadı gerektiren bir hal olarak kabul edilmektedir.

B. İLİŞKİLERDE SINIRLARIN KORUNMASI

1. İlişkilerde Barışın Esas Alınması

İslam'ın uluslar arası ilişkilerde gözettiği temel ilke, tebliğdir. Kuşkusuz, İslam tebliği muhatapların vicdanlarına ancak barış ve rahmet ortamında istenen tesiri yapmaktadır. Müslüman yönetim de tebliğe elverişli bu ortamların oluşturulabilmesi ve bunun devamlılığı için çalışmalıdır. Bu bakımdan gayr-i Müslimlerle ilişkilerin temelini savaş hukuku oluşturmamaktadır. Savaş yahut barış politikası muhatapların tebliğ faaliyetleri için oluşturulacak elverişli ortama karşı tutumlarına göre belirlenmektedir.¹²² Yani tebliğ faaliyetlerinin engellenmesi, ilişkilerin çerçevesini değiştirecek ve hasmane ilişkileri gündeme getirecektir. Bu engellemeler ya İslam devletinin mevcudiyetine yönelik ya da İslam'ın tebliğine izin vermemek ve İslam'ı yaşayanlara baskı yaparak onları dinden döndürme çalışmalarıyla ilişkili olarak gündeme gelmektedir.¹²³

İslam'da barış elbette önemlidir. Ancak barış kadar önemli olan bir diğer husus, barışın süreklilik kazanabilmesi, sürdürülebilmesidir. Bu bakımdan İslam'da kalıcı barışın teminine çalışılmaktadır. Hz. Peygamber'in savaştan kaçınarak kan dökmek için azami gayret göstermesi de barışa verdiği değeri gösterir.

İlişkilerde temel ilke sulh olduğu için risalet döneminde sulhu korumaya yönelik çalışmaların var olduğu görülmektedir. Bir seriyye esnasında Mecdi b. Amr el-Cühenî, Müslüman ve müşrik kuvvetlerin çarpışmasını önlemiş; Allah Rasulü onun bu hareketinden ziyadesiyle memnun olmuştu.¹²⁴

¹²² Yaman, *Uluslararası İlişkiler*, s. 131.

¹²³ Yaman, *Savaş*, s. 25.

¹²⁴ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, I, 595, 617. İbnu Sa'd, *et-Tabakâtu'Kübrâ*, II, 6.

Hiç şüphe yok ki, İslam tebliği ancak bir huzur ve barış ortamında yürütülürse istenilen verim elde edilebilir. Bu hakikat, Hz. Peygamber döneminde uygulamalı olarak gösterilmiştir. Medine'ye hicretten kısa bir süre sonra Allah Resulü, çevrede bulunan kabilelerle sulh anlaşmaları yapmıştır. Böylelikle müşriklerin egemen olduğu bir coğrafyada Müslümanların yalnız kalması önlenmiştir. Ayrıca müşrik toplumun kendi içinde birlik oluşturması da engellenmiştir. Böylece İslam tüm yarımadaya yayılma imkanı bulmuştur.¹²⁵

Hz. Peygamber'in H.6. yılında savaşın yapılmadığı haram aylarda Kabe'yi ziyarete gidişi, maksadının savaşmak olmadığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Muhammed Hamidullah, Allah Resulü'nün Mekke'ye gitmek üzere haram ayı tercih etmesinin, Mekkelilerden birçoğunun sempatisini kazanmasını sağladığını söylemektedir.¹²⁶

Müşriklerle yapılan ve görünürde Müslümanların aleyhine hükümlerin yer aldığı Hudeybiye anlaşması Kuran'da "açık bir fetih"¹²⁷ olarak tavsif edilmiştir.¹²⁸ Feth suresinin işaret ettiği üzere Hudeybiye anlaşması İslam tebliği için gerçekten bir fetih olmuştur. Hendek harbinde 3000 kişilik bir orduyla düşmana karşı mücadele veren Allah Resulü anlaşmadan iki sene sonra H.8. senesinde Mekke'nin fethi için yola çıktığında 10 bin kişilik bir ordu kendisine refakat etmekteydi.¹²⁹ İslam'ın daha sonraki tebliğ tarihine baktığımızda da aynı gerçeği görmekteyiz. Müslümanların siyasal olarak zayıf düştüğü, düşmanların Müslümanların beldelerini yağmaladığı bir dönemde tebliğ faaliyetlerinden verimli sonuçlar alınabilmiştir. Moğollar ve Türkler İslam'ı kabul ettiklerinde o dönemin Müslümanlarına galip durumdaydılar.¹³⁰

Dolayısıyla İslam'ın yayılmasında etkili olan savaş değil barıştır. Tebliğ için elverişli ortam, barışın sağlanması, insanların emniyet ve huzur ortamının güvenceye alınmasıyla mümkündür.

¹²⁵ Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 228.

¹²⁶ Hamidullah, *İslam Devlet İdaresi*, s. 222, 223.

¹²⁷ Feth 48/1.

¹²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 198, 199; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, VII, 296; İbnu Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 325.

¹²⁹ İbnu Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, II, 389.

¹³⁰ Bk. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 289-331.

2. İnsani İlkelerin Gözetilmesi

Unutmamak gerekir ki, tabiatı itibariyle şer olan savaş hali, İslam'da dine ve Müslümanlara yönelik saldırıları gidermek amacıyla zaruret halinde meşru kılınmıştır.¹³¹ Zaruret sebebiyle kabul edilen savaşla ilgili hükümler de zaruret miktarınca olmaktadır. Dolayısıyla, İslam savaş halinde dahi temel değerlerin korunmasına ilişkin sınırları çizmektedir.

Kuran'da, önceki şeriatlerde olduğu gibi, bir insanı haksız yere öldürmenin tüm insanlığı öldürmekle eş değer olduğu kabul edilmektedir: *“Bundan dolayı İsrailoğullarına (Kitap'ta) şunu yazdık: ‘Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır.’ Andolsun ki, onlara resullerimiz apaçık deliller (mucize ve ayetler) getirdiler. Ama onlardan birçoğu bundan sonra da (hâlâ) yeryüzünde aşırı gitmektedir.*¹³² Buna bağlı olarak kasdî öldürmeler ve yaralamalar kısas hükmüne tabidir: *“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır. Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz.”*¹³³

Can güvenliğini sağlamaya yönelik emirler ve düzenlemeler içeren İslam, savaşın söz konusu olması durumunda da sınırların gözetilmesini emretmektedir. İnsan, değerli kılınmış bir varlıktır.¹³⁴ Bu bakımdan savaşta ölen düşman askerlerinin insanlık onuruna yakışmayacak muamelelere maruz kalmaları önlenmiştir.¹³⁵ Ayrıca sadece savaşa iştirak eden ve fiilen savaşanlarla savaşılacağı¹³⁶ beyan edilerek savaşta bilinçli bir şekilde hareket edilmesi emredilmektedir.

¹³¹ Bk. Özel, *Ülke Kavramı*, s. 51, 52.

¹³² Mâide 5/32.

¹³³ Bakara 2/178, 179; ayrıca bk. Mâide 5/45.

¹³⁴ Bk. İsrâ 17/70.

¹³⁵ Müslim, “Cihâd”, 3.

¹³⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 32.

İslam, ekolojik denge açısından tahripkâr bir tutumdan da sakındırmaktadır. İhtiyaç dışında hayvanların kesilip telef edilmesi, meyve veren ağaçların zaruret dışında kesilmesi yasaktır.¹³⁷ Kuran'da tahripkâr eylem tarzı kınanmaktadır: “*İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider ve o, samimi olduğuna Allah'ı şahit de tutar! Hâlbuki o, ne kaypak bir söz ustası (münafık)dır! O, ayrılıp gittiği/iş başına geçtiği zaman, ülkede bozgunculuk çıkarmaya, ekini ve hayvanı yok etmeye çalışır. Fakat Allah bozgunculuğu sevmez.*”¹³⁸

İslam, insanlar arası ilişkilerde adaletin temel bir ilke olmasını emretmektedir. Bu açıdan muhataplara duyulan nefret ve düşmanlığın, onlara karşı adil muamelede bulunmaya engel olmaması konusunda Müslümanlar uyarılmaktadır: “*Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimse-ler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*”¹³⁹ Adalet ilkelerinden biri de suçun ferdiliğinin esas alınmasıdır. Buna göre esirlerin bağlı bulunduğu devletin uygulamaları esirlere karşı muamelede insânî sınırların çiğnenmesine sebep olmamalıdır. İslam'da suçun şahsiliği esastır. Bu konuda gösterilen titizlik nedeniyle birçok konuda devletlerarası “mütekabiliyet bi'l-misl” kuralının göz önüne alınmadığı bilinmelidir. Konuyla ilgili olarak İmam Evzâî, anlaşmayı ihlal eden Bizans'a misillemede bulunmak üzere Müslümanların ellerinde bulunan savaş esirlerini öldürmelerine izin vermemiştir.¹⁴⁰ Gayr-i Müslim vatandaşlara karşı da bu hassasiyetin gözetildiği görülmektedir. Endülüs'te Müslümanların maruz kaldığı zulümlere bir tepki olarak İstanbul'da benzer bir hareketle misilleme yapmayı planlayan Osmanlı sultanları, dönemlerinin şeyhülislamı tarafından engellenmiştir.¹⁴¹ Dolayısıyla karşı devletin Müslüman vatandaşlara yönelik adaletsiz uygulamaları, İslam dünyasında gayr-i Müslimlere karşı söz konusu olmamış; böyle bir zulümden uzak durulmuştur.

¹³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 31, 32.

¹³⁸ Bakara 2/204, 205.

¹³⁹ Mâide 5/8.

¹⁴⁰ Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, I, 47, 48'den nakleden Köse, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, s. 54.

¹⁴¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 193, 277'den nakleden Köse, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, s. 54.

İslam'ın, muhataplarla savaşı sona erdirecek her durumu dikkate aldığı görülmektedir. Savaş esnasında düşmanın Müslüman olduğunu sözel olarak belirtmesi onun öldürülmesini engellemeye yeterli olmaktadır. Hatta Usame'nin düşmanın bu ifadesini bir hile olarak görmesi ve o adamı öldürmesi üzerine Allah Rasulü "Kalbini yarıp baktın mı?"¹⁴² buyurarak İslam'ı kabul ettiğini beyan etmesinin yeterliliğini ortaya koymuştur. Kuran, bu konuda dikkatli davranılması gerektiğini beyan etmektedir: *"Ey iman edenler! Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, gerekli araştırmayı yapın. Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, 'Sen mümin değilsin.' demeyin. Allah katında pek çok ganimetler vardır. Daha önce siz de öyle idiniz de Allah size lütufta bulundu (Müslüman oldunuz). Onun için iyice araştırın. Çünkü Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*¹⁴³

İslam'ın savaş konusunda dikkat ettiği bu ilkeler, rakamlarla da desteklenmektedir. Muhammed Hamidullah'ın verdiği bilgiye göre on senelik fiilî mücadele döneminde Rusya hariç Avrupa büyüklüğünde ve üzerinde o zaman milyonlarca halkın yaşadığı geniş bir sahada İslamiyet yayılmıştır. Bu dönem içinde gerçekleşen savaşlarda düşman ordularından toplamda 150 ölü varken İslam ordularındaki kayıp, ayda bir şeklinde olmuştur.¹⁴⁴

Hiz. Peygamber'in savaşta meydana gelebilecek her türlü hadde tecavüz eyleminden sakındırdığını görmekteyiz. Ensardan bir kadın bu konuyla ilgili şöyle bir olayı anlatmaktadır: "Allah Rasulü ile bir sefere çıkmıştık. İnsanlar şiddetli bir açlık yaşıyordu. Bir davar sürüsüne rastladılar ve sürüyü yağmaladılar. Tencerelerimiz kaynarken Hiz. Peygamber, yayını bir baston gibi kullanıp yürüyerek çıkageldi. Tencerelerimizi yayı ile ters yüz etti. Dökülen etleri toprağa bulamaya başladı ve bir yandan da "Yağma, lâşe yemekten daha helal değildir." buyuruyordu."¹⁴⁵

Kuran'da cihadın Allah yolunda olmasının emredilmesi, bu yöndeki vurgulu ifadeler de sınırların korunması noktasında dikkat çekicidir: "**Allah yolunda savaşın** ve bilin ki, şüphesiz Allah hakkıyla iştirakdir ve hakkıyla bilendir."¹⁴⁶

¹⁴² Müslim, "İmân", 96.

¹⁴³ Nisâ 4/94.

¹⁴⁴ Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşları*, s. 11.

¹⁴⁵ Ebû Dâvud, "Cihâd", 138.

¹⁴⁶ Bakara 2/44.

Ashaptan birinin “Ya Rasulallah! Kimi insan ganimet malı için savaşır kimisi insanlar tarafından konuşulmak için savaşır kimisi de yiğitlikte şöhrat bulmak için savaşır. Şu halde kim Allah yolunda cihat etmiş olur?” şeklindeki sorusuna karşılık Allah Rasulü, “Kim Allah’ın kelimesi en yüce olsun diye savaşırsa o, Allah yolunda savaşmış olur.” buyurmuştur.¹⁴⁷ Aslında, “Allah yolunda” kaydı, cihat adı altında söz konusu olabilecek her türlü yanlış eylemin ayırt edilmesi noktasında önemli bir sınırı beyan etmektedir. Cihadın Allah yolunda olması, aynı zamanda bu hareketin bilinçli bir hareket olmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca cihadın bu vasfı taşıması siyasal ve toplumsal nedenlerin bir kanara bırakılarak tebliğ faaliyetinin önünü kesen dinî, siyasî, ideolojik bütün güç unsurlarıyla savaşmayı ifade etmektedir.¹⁴⁸

İslam’da ancak gerekli şuuru gösterebilecek olan kimselerin cihada katılabildiği görülmektedir. Genel seferberliğin gerekli olduğu durumların dışında kalan hallerde orduya katılanların gönüllü olmasına dikkat edilmiştir.¹⁴⁹ “İnşaata başlayıp da bitirmeyen, evlenip de gerdeğe girmeyen, hamile hanımı olanlar benimle gazveye çıkmasın.”¹⁵⁰ buyruğu cihadın seçilmiş insanlarla, seçili duygularla gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Hz. Ömer’in de özellikle gözü arkada kalmayacak bekarları cihada göndermesi¹⁵¹ böyle bir anlayışın göstergesi olsa gerektir. Bu noktada haçlı seferlerine hapisten çıkartılan katil, hırsız gibi ağır suçluların katılmasının sağlanması, savaşa iştirak etmeleri karşılığında kendilerinin serbest bırakılması vaadi hatırlanırsa İslam’ın ilkeleri vaz’ ederken gösterdiği yüksek erdem ortaya çıkacaktır.¹⁵²

Dile getirdiğimiz bu hususlar çerçevesinde savaşta birtakım ilkelerin gözetilmesi ve insânî ilkeler çerçevesinde savaşın devam ettirilmesi, İslam’ın temel prensiplerine uygunluğun yanı sıra tebliğle ilişkili bir durum olarak da değerlendirilebilir. Savaşta öldürülenler bir yana geride kalanlar için İslam’ın kötü bir imaj bırakmaması açısından bu eylem tarzının önem taşıdığı açıktır. Babasına, eşine, kardeşine müslu yapılmış; çocuğu gözü önünde parçalanmış bir kimse için, bu vahşiliği

¹⁴⁷ Buhârî, “Cihâd”, 15; Müslim, “İmâre”, 149.

¹⁴⁸ Güler, “Cihadın Teoloji-Politiği”, s. 80.

¹⁴⁹ İbnu Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*, I, 307, 308.

¹⁵⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, s. 54.

¹⁵¹ Serahsî, *Şerhu’s-Siyeri’l-Kebîr*, I, 138.

¹⁵² Bk. Demirkent, “Haçlılar”, XVI, 525-546.

yapanlar ve onların bunu yaparken ileri sürdükleri düşünce ve inanç, düşmandır. Söz konusu durum, toplumun vicdanına etki eden bir bilinci oluşturmaktadır. Toplumların bilinçlerinde yüzyıllar geçmesine rağmen şiddet olaylarının etkisinin devam ettiği ise bir gerçektir. Haçlı seferleri dendiğinde Müslümanların yüreklerinde hissettikleri ince bir sızı, asırlarca devam eden ve hiç kuşkusuz devam edecek olan bu bilincin bir yansımasıdır. Fakat aynı dönemlerde Sultan Salahaddin'in düşman askerlerine karşı gösterdiği insancıl muamele de yüzyıllarca devam etmiş ve edecek olan bir imajı göstermektedir. Savaşlardaki söylem ve eylemler bazen bağlı bulunulan dinlerle ilgisiz mecralara çekilebilir kuşkusuz. Ancak bu konunun dinle ilişkilendirildiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu açıdan Müslümanların oraya koyacakları her eylemde bir tebliğci hassasiyetiyle hareket etmeleri büyük önem arz etmektedir.

SONUÇ

Kuran'ın bize sunduğu tebliğ modellerinde muhatap kitleye, tebliğciye, konuya uygun olarak farklı tarz tebliğ metotlarının kullanıldığı görülmektedir. Yani tebliğin ana unsurları değişirken tebliğin sunumunda da değişime gidilmektedir. Ancak bu değişim esnasında tebliğin İslam'ın temel ilkeleriyle çelişmemesine özen gösterildiği de söylenmelidir. Böylelikle İslam'ın temel değerleriyle çelişmeyen; fakat içinde bulunulan zamanda ve ortamda uygulanabilir bir tebliğ metoduyla karşılaşmaktayız.

Tebliğle ilgili ayetlerin nüzul sebepleriyle birlikte değerlendirilmesi sonucunda, tebliğcinin çalışmalarındaki eylemi merkeze alarak bir tasnife gittik. Tebliğle ilgili çalışmalara hitap eden ayetleri incelediğimizde aslında, Kuran'da tebliğ çalışmalarına yönelik birtakım sınırların olduğunu gördük. Bu sınırlar bizim eylem dediğimiz, tebliğ faaliyetlerinin kapsamını belirlemekteydi. Bu bakımdan tezimizi ayetlerin tebliğde eylemi sınırlaması üzerinde yoğunlaştırdık.

Ayetlerde bir sınırlandırma ifadesi geçiyorsa ayetin bağlamı yahut ilgili ayetin nüzul sebebi rivayetlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, bunun tebliğciye yönelik bir tepki bağlamında zikredildiği ortaya çıktı. Tebliğciye yönelen tepkilerin niteliği ve Müslümanların sahip olduğu imkâna bağlı olarak tebliğcinin takip edeceği davranış modeli değişmekteydi. Bu bakımdan tasnifimizde muhatapların tepkilerinin niteliğini sözel ve fiilî olarak ayırırken müslümanların sahip olduğu imkânı da olumlu muhalefet ve muhalefete olumlu yaklaşım olarak tasnif ettik. İlgili ayetleri değerlendirmemiz sonucunda Müslümanların olumlu muhalefet dediğimiz Mekke döneminde inkârcıların gerek sözel gerekse fiilî saldırılarına karşı sabrederek, affede-

rek, aldırış etmeyerek hatta uzaklaşıp hicret ederek cevap vermelerinin emredildiğini gördük. Bu dönemdeki genel politika olumlu bir davranış modeliyle tebliği sürdürmek şeklindeydi. Müslümanlar inkârcıların eziyet ve işkencelerine karşılık verecek seviyeye ulaştıkları zaman, yani muhalefete olumlu yaklaşım adını verdiğimiz Medine döneminde ise Mekke’de takip edilen tebliğ metodu kısmen sürdürülmüştür. Tebliğciye yönelik sözel saldırılar Mekke döneminde olduğu gibi sabırla, aflu karşılanmaktadır; ancak bu dönemde fiilî saldırılara karşılık verme konusunda Müslümanlara izin verildiği görülmektedir.

Müslümanların kendilerine yönelik fiilî saldırılara cevap vermelerine izin verilmesi, İslam’ın cihat anlayışı konusuna yer vermemizi gerektirmiştir. Cihatla ilgili ayetler ve risalet sürecinde takip edilen eylem tarzı, cihadın bir tebliğ aracı olmadığını; cihadın, tebliğin önüne çıkan engelleri kaldırmak üzere yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla, Müslümanların saldırılara misillemede bulunmaları cihadı gerektiren şartların oluşması ve Müslümanların savunma ihtiyacına dayanmaktadır.

Dile getirdiğimiz bu hususlara, konuyla ilgili ayetlerin tefsir literatüründeki geniş taraması ve İslam tarihi kaynaklarında yer alan bilgilerin derlenmesi sonucu ulaşılmıştır. Aslında, bu çalışma eylem konusu etrafında felsefî, sosyolojik ve psikolojik literatür daha yoğun ve derinlemesine taranmak suretiyle de yapılabilirdi. Ayrıca din eğitimi alanındaki modellerin kullanılmasıyla konuyla ilgili ayetler kategorize edilebilir; böylelikle, daha önemli açılımlar sağlanabilirdi. Belirttiğimiz hususları biz de amaçladık; ancak bir yüksek lisans çalışması olması bakımından yeterli zamana sahip değildik. Ayrıca dile getirdiğimiz noktaların bir literatür çalışması olması bakımından çok boyutlu okumayı ve tecrübeyi gerektireceği de gözden kaçırılmamalıdır.

Tebliğde eylemin sınırlarını konu edindiğimiz bu çalışmada metot bakımından sınırları ortaya koymaya çalıştık. Aslında, bu çalışmanın tebliğci ve muhatap bakımından sınırlarını konu edinen çalışmalar da yapılabilir. Ayrıca bu konuyla ilgili psikoloji, sosyoloji ve din eğitimi alanlarıyla yapılacak ortak çalışmalar vasıtasıyla tebliğ konusunda Kuran’ın beyan ettiği önemli hususların konu edileceği, farklı yaklaşımların geliştirileceği çalışmaların ortaya çıkacağını düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Kur'an-ı Kerim Meâli* (trc. Komisyon), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2003.
- Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli* (trc. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır), Huzur Yayınevi, İstanbul 1996.
- ARNOLD, Thomas Walker (1930)**, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi* (trc. Bekir Yıldırım, Cenker İlhan Polat), İnkılâb Yayınları, İstanbul, 2007.
- ARSLANTÜRK, Zeki**, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2001.
- ASLAN, Ömer**, *Kur'ân ve Hoşgörü*, Avrasya Yayıncılık, 1. baskı, Ankara, 2005.
- ATALAY, Orhan**, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- ATEŞ, Abdurrahman** “İnanç Özgürlüğünün Sınırı/Kapsamı ve İnanç Özgürlüğü Açısından ‘Mürtedin Cezalandırılması’na Dair Bir Değerlendirme”, *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 1.baskı, Konya, 2007.
- BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud (516/1122)**, *Meâlimu't-Tenzîl* (thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş), I-VIII, Dâru Tayyibe, Riyad, 1997.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870)**, *Sahîhu'l Buhârî*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, I-III, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 H. ; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- CÂBİRÎ, Muhammed Âbid**, *Arap-İslâm Siyasal Aklı* (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2001.
- CESSÂS, Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî (370/971)**, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- CEVHERÎ, İsmâîl b. Hammâd (393/1003)**, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye* (thk. Ahmed Abdu'l-Ğafûr), Dâru'l-İlmi'l-Âlemîn, Beyrut, 1990.
- CEZÂİRÎ, Câbir b. Mûsâ b. Abdilkâdir b. Câbir Ebû Bekir**, *Eyseru't-Tefâsîr li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, I-V, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2003.
- ÇAĞATAY, Neşet**, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- ÇELEBÎ, Halis**, *İslâmî Hareket ve Özeleştirî Üzerine* (trc. Metin Parıld), Rey Yayıncılık, Kayseri, 1995.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah (255/868)**, *Sünen*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, IXX, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 H. ; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- DEMİRCAN, Adnan**, *Nebevî Direniş Hicret*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- DEMİRKENT, Işın**, “Haçlılar”, *DİA*, XVI, TDV Yayınları, Ankara, 2007.
- DERVEZE, Muhammed İzzet (1404/1984)**, *ed-Dustûru'l-Kur'ânî ve's-Sunnetu'n-Nebeviyyetu fî Şuûni'l-Hayât*, I-II, İsa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1966.
- DUMAN, Zeki**, *Beyânu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, I-III, Fecr Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2008.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275/888)**, *Sünen*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, VII-XI, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 H.; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (1942)**, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- ESED, Muhammed (1992)**, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir* (trc. C.Koytak-A.Ertürk), İşaret Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002.

- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (370/980)**, *Tehzîbu'l-Luġa* (thk. Reyâd Zeki Kâsım), I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.
- FAZLURRAHMAN**, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu* (trc. Salih Akdemir), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995.
- FEYRÛZÂBÂDÎ, Mecdiddîn Muhammed b. Ya'kûb (816/1413)**, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî), Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- FROMM, Erich (1980)**, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı* (trc. Selçuk Budak), Öteki-Açı Yayınları, İstanbul, 1994.
- GOLDZİHER, Ignaz (1339/1921)**, *el-Akîde ve's-Şerîa fi'l-İslâm* (Arapçaya trc. M. Yusuf, Musa Abdulaziz Abdulhak, Ali Hasan Abdulkadir), Dâru'r-Raidî'l-Arabî, Beyrut, 1946.
- GÜLER, İlhami**, "Kur'an'da 'Cihad'ın Teolojî-Politiği", *İslâmiyât*, V, sayı:1, Ankara, 2002.
- GÜNDÜZ, Şinasi**, "Misyonerlik", *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul, 2005.
- HALÎL B. AHMED, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî (175/791)**, *Kitabu'l-Ayn* (thk. Abdulhamîd Hindâvî), I-IV, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- HAMİDULLAH, Muhammed (2002)**, *Hz. Peygamberin Savaşları* (trc. Salih Tuğ), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1962.
- _____, *İslam Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), I-III, İrfan Yayımcılık, 5.baskı, İstanbul, 1991.
- _____, *İslâmda Devlet İdaresi* (trc. Kemal Kuşcu), Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1963.
- _____, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri* (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- HÂZİN, Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîmel-Baġdâdî (741/1340)**, *Lübâbu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- HİTTİ, Philip K.**, *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, St Martin's Pres, New York, 1968.
- HOFFER, Eric (1983)**, *Aklın Muhteris Çağı* (trc. İhsan Durdu), Ayışığı Yayınları, 2000.

_____, *Değişim Sancısı* (trc. İhsan Durdu), Ayıışı Kitapları, İstanbul, 2009.

_____, *Kesin İnançlılar Kitle Hareketlerinin Anatomisi* (trc. Erkil Günur), İm Yayınları, 8. baskı, İstanbul, 2005.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb (502/1108), Müfredâtü'l-Elfâzı'l-Kur'ân (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kâa', 4. baskı, Dimeşk, 2009.

İŞİCİK, Yusuf, Kur'an Meâli, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 1. baskı, Konya, 2008.

İZUTSU, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan (trc. Süleyman Ateş), AÜİF Yayınları, Ankara, 1975.

İBNU ABDİLBER, Yûsuf b. En-Nemerî (777/1375), ed-Dürer fî İhtisâri'l-Meğâzî ve's-Siyer (thk. Şevki Dayf) İhyâu't-Türâsi'l-İslâmiyye, Kahire, 1966.

İBNU ÂŞÛR, Muhammed b. Tâhir, et-Tahrîru ve't-Tenvîr, I-XXX, Dâru Sahnûn, Tunus 1997.

İBNU ATİYYE, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Ğâlib (541/1147), El-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz (thk. Abdu's-Selam Abdu's-Şâfi Muhammed), I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, Lübnan, 1993.

İBNU EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman (327/939), Tefsîru İbn Ebî Hâtim (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, el-Mektebetu'l-Asriyye-Saydâ, Beyrut, ts.

İBNU FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed (395/1004), Mu'cemu Makâyisi'l-Luĝa (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.

İBNU HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddin (218/833), es-Sîratu'n-Nebeviyye, I-II, Mustafa el-Bâbî ve Evladuhu, Mısır, 1936.

İBNU İSHÂK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (150/767), es-Sîratu'n-Nebeviyye (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dâru'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 2004.

İBNU KAYYIM, Şemsuddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350), Ahkâmu Ehli'z-Zimme (thk. Subhî Sâlih), I-II, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 1994.

- _____, *Bedâiu't-Tefsîr el-Câmi' limâ Fesserahu'l-Îmâm İbni Kayyim el-Cevziyye* (thk. Yesri's-Seyyid Muhammed ve Sâlih Ahmed eş-Şâmî), I-III, Dâru İbni Cevziyye, Kahire, H.1427.
- İBNU KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm** (thk.Sami b. Muhammed Selame), I-VIII, Dâru Tayyibe, Riyad, 1999.
- İBNU KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân** (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, 1958.
- İBNU MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvinî (273/886), Sünen, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, XVII-XVIII, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 H.; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.**
- İBNU MANZÛR, Muhammed b. Mükerrerem (711/1311), Lisân'ül-Arab, I-XV,** Dâru Sâdır, 1. baskı, Beyrut,ts.
- İBNU RÛŞD, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed (595/1198), Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid** (thk. Abdülmecid Tu'me Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.
- İBNU SA'D, Ebû Abdillâh ez-Zührî (230/845), et-Tabakâtü'l-Kübrâ** (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sâdır, 1. baskı, Beyrut, 1968.
- İBNU SEYYİDİNNÂS, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed (734/1334), Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer** (thk. Muhammed el-Îd el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mestû), I-II, Dâru't-Turûk-Dâru İbni Kesîr, Kahire, Beyrut, ts.
- İBNU'L-ARABÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (543/1148), Ahkâmu'l-Kur'ân** (thk. Muhammed Abdulkâir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İBNU'L-CEVZÎ, Abdurrahman b. Alî (597/1201), Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr,** I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. baskı, Beyrut, H.1404.
- İNAN, Ahmet, "Kur'an'da Uzlaşmanın Anahtar Kavramları", Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, Konya İlahiyat Derneği, Konya, 2006.**
- İSLAMOĞLU, Mustafa, Hayat Kitabı Kur'an Gereğçeli Meal-Tefsir, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2009.**

- İŞLER, Emrullah**, “Fitne Katilden Beter mi? –Fitne Kelimesi ve Türkçe’ye Çeviri Sorunu-”, *İslâmiyât*, cilt 2, sayı 2, Ankara, 1999.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem**, *İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, Beta Basım Yayım, 6. baskı, İstanbul, 1985.
- KAPAR, Mehmet Ali**, *Hz. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yayınları, İstanbul, 1987.
- KARADÂVÎ, Yûsuf**, *es-Sabr fi’l-İslâm*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1984.
- KARAMAN, Hayreddin**, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1986.
- KESKİN, Hasan**, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.
- KHADDURI, Majid**, *War and Peace in the Law of Islâm*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1955.
- KIRCA, Celal**, “Tenzil Yönteminin Tarihselliği Problemi ve Kuran Yorumuna Etkisi”, *Kur’an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: I, sayı: 2, İstanbul, 1997.
- KÖSE, Saffet**, *İslâm Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir (671/1272)**, *el-Câmi’li Ahkâmi’l-Kur’ân* (thk. Hişâm Semîr el-Buhârî), I-XX, Dâru Ale-mi’l-Kütüb, Rıyad, 2003.
- KUTUB, Muhammed**, *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi* (trc. Ali Özek), Hisar Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1977.
- KÜÇÜK, Ahmet**, *Kur’an’da Toplumsal Sinanma*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.
- MÂVERDÎ, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb (450/1058)**, *en-Nüketü ve’l-Uyûn* (thk. Es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahman), I-VI, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- _____, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa (1945)**, *Tefsîru’l-Merâğî*, I-XXX, Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır, 1962.

- MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ (1979)**, *Tefhîmu'l-Kur'an* (trc. Komisyon), I-VII, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1991.
- MUSTAFA, Nevin Abdulhâlik**, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), 2.baskı, Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2001.
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/875)**, *Sahîhu'l-Müslim*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, IV-VI, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 H.; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed (303/915)**, *Sünen*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, XV-XVI, Dâru Sahnûn, Tunus 1413 h.; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- NİŞANCI, Şükrü**, *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- ÖNKAL, Ahmet**, “Hicret”, *DİA*, XVII, TDV Yayınları, Ankara, 2007.
- _____, *Rasûlüllâh'ın İslam'a Da'vet Metodu*, Esra Yayıncılık, 6. Baskı, Konya, 1990.
- ÖZEL, Ahmet**, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İklim Yayınları, İstanbul, 1988.
- ÖZEL, İsmet**, *Waldo Sen Neden Burada Değilsin*, Şule Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÖZTÜRK, Mustafa**, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Otto Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2008.
- RÂZÎ, Ebû Abdillah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (606/1209)**, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- REŞİD RIZA, Muhammed (1935)**, *Tefsîru'l-Menâr*, I-XII, Dâru'l-Menâr, Mısır, 1990.
- SA'DÎ, Abdurrahman b. Nâsır (1376/1956)**, *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Menân* (thk. Abdurrahman b. Ma'lu'l-Levhîk), Müessesetü'r-Risâle, 1. baskı, Beyrut, 2000.
- SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (427/1036)**, *el-Keşf ve'l-Beyân* (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), I-X, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002.

- SAİD, Cevdet**, *Ademoğlunun İlk Mezhebi İslam ve Şiddet Üzerine* (trc. Halil İbrahim Kaçar), Pınar Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2005.
- SAKALLI, Nuray**, *Sosyal Etkiler Kim Kimi Nasıl Etkiler?*, İmge Kitabevi Yayınları, 1. baskı, Ankara, 2001.
- SARIÇAM, İbrahim**, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2004.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed (483/1090)**, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir* (thk. Selahaddin el-Müneccid ve Abdulaziz Ahmed), I-V, Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye, Kahire, 1971.
- _____, *Kitâbu'l-Mebsût*, I-X, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989.
- SEYYİD KUTUB (1966)**, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Dâru's-Şurûk, Kahire, ts.
- SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (911/1505)**, *Lübâbu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Matbaatu'l-Melâh, 1. baskı, Dimeşk, ts.
- ŞA'RÂVÎ, Muhammed Mütevellî**, *Tefsîru's-Şa'râvî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- ŞÂTİBÎ, İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Hummî (790/1388)**, *el-Muvâfakât*, I-VII, Dâru İbni Affân, Kahire, 1997.
- ŞERİATİ, Ali (1977)**, *Her Hicret Bir İnkılapdır* (trc. Hasan Elmas), İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- ŞİMŞEK, M. Sait**, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.
- _____, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, 7. baskı, Konya, 2004.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmulî Ebû Ca'fer (310/922)**, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vil'il-Kur'ân* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000.
- _____, *Târîhu'l-Ümeme ve'r-Rusul ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

- TİRMÎZÎ, Ebû İsa Muhammed (279/892)**, *Sünen*, Mesûatü's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şurûhuhâ, Dâru Sahnûn, XII-XIV, Tunus 1413 H.; Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- TOPÇU, Nurettin (1975)**, *İsyân Ahlakı* (trc. Mustafa Kök, Musa Doğan), Dergah Yayınları, İstanbul, 1995.
- TURGUT, Nükhet**, *Politik Muhalefet: Batı Demokrasileri, Sosyalist Ülkeler, Türkiye*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1984.
- UYANIK, Mevlüt**, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Kaknüs Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2001.
- VÂHİDÎ, Ebu'l-Huseyn Ali b. Ahmed (468/1076)**, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. baskı, Mısır, 1956.
- WELLHAUSEN, Julius**, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret Işıltan), AÜİF Yayınları, Ankara, 1963.
- YAMAN, Ahmet**, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
- _____, *İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Fecr Yayınları, İstanbul, 1998.
- YÜRÜŞEN, Melih**, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlâki ve Siyasi Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed Abdurrezzâk el-Huseynî Ebu'l-Fazl (1205/1790)**, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, Riyad, ts.
- ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (538/1144)**, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (thk. Abdurrezzak el-Mehdî), I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- ZEYDÂN, Abdulkarim**, *el-Vecîz fî Usuli'l-Fıkh*, Dâru'r-Ravdâ, Bağdat, 1970
- ZUHAYLÎ, Vehbe**, *Âsâru'l-Harb Dirase Fıkhiyye Mukarene*, Dâru'l-Fıkr, 4. baskı, Dimeşk, 2009.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZGEÇMİŞ

26.01.1985 tarihinde Van'da doğdu. İlköğretimi Seydişehir Merkez İlköğretim Okulu'nda (1996), ortaöğretimi Konya Merkez İmam Hatip Lisesi'nde (1999), liseyi Açıköğretim İmam Hatip Lisesi'nde (2002) bitirdi. 2007 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. 2009 yılında S.Ü. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. Halen aynı ana bilim dalında görevini sürdürmektedir.

Ayşe Betül ARGUN

Adres: Akifpaşa Mah. Kahraman Cad.

Ebru Sitesi D Blok No: 26/13

Karatay/KONYA

Tel (Ev): (0332) 2377257

(Cep): 0506 7511000

e-posta: a.bargun@hotmail.com